

Οι βενετικές οχυρώσεις της Λευκωσίας: διαχρονικό σύμβολο και χωροταξικό στοιχείο της πόλης¹

Γιάννης Βιολάρης

Η ενασχόληση με το φαινόμενο των οχυρωμένων πόλεων μας φέρνει αναγκαστικά σε επαφή με την πολυδιάστατη φύση τους και ως εκ τούτου αντιλαμβανόμαστε ότι απαιτείται μια πολύπλευρη προσέγγιση για να γίνουν επαρκώς κατανοητές όλες οι πτυχές του θέματος: η ιστορική, η αμυντική, η αρχιτεκτονική, η χωροταξική, η κοινωνική, η αισθητική, η ιδεολογική και, τέλος, η μεταφυσική διάσταση των οχυρωμένων πόλεων. Και όταν αντιστρέψουμε το πρώτο ερώτημα που μας έρχεται στο νου, «Γιατί οι πόλεις είχαν τείχη;» και διερωτηθούμε «Γιατί τα τείχη είχαν πόλεις;» τότε το κουβάρι αρχίζει σιγά-σιγά να ξετυλίγεται (Creighton και Higham 2005, 26, 31, 32, 249· Μπακιρτζής και Ωραιόπουλος 2001, 56, 67 – 8). Τελικά, πέρα απ' όλο το θεωρητικό υπόβαθρο, τη νομοθεσία και τις διεθνείς πρακτικές όσον αφορά στα αρχαία μνημεία, αυτό που μένει μέχρι σήμερα και θα πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη σε κάθε προσέγγιση των οχυρωμένων πόλεων, είτε πρόκειται για συντήρηση, είτε για ανάδειξη, είτε για διαμόρφωση των χώρων των μνημείων αυτών, είναι η διαχρονική σχέση των ανθρώπων, των κατοίκων των πόλεων, με τις οχυρώσεις, η οποία βέβαια προκύπτει μέσα από τη μακραίωνη και καθημερινή επαφή με αυτές. Είναι και για αυτό το λόγο που οι σύγχρονες πολιτικές προστασίας των μνημείων και η σύγχρονη αρχαιολογική νομοθεσία, που με την κύρωση διαφόρων ευρωπαϊκών συμβάσεων ισχύουν πλέον και στην Κύπρο, στοχεύουν στην προστασία τόσο της υλικής όσο και της άυλης υπόστασης των μνημείων, δηλαδή της αυθεντικότητάς τους και της μνήμης που αυτά εκπέμπουν (Μπακιρτζής 2006, 5 – 8).

Με την επανένταξη της Κύπρου στο Βυζαντινό Κράτος στα 965, η πρωτεύουσα της Κύπρου μεταφέρεται από τη Σαλαμίνα-Κωνσταντία στη Λευκωσία.² Οι λόγοι

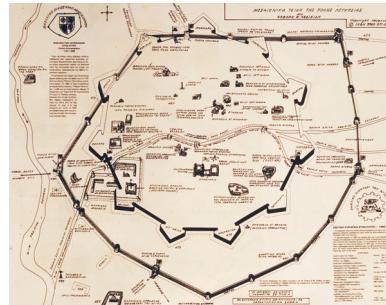
1. Χάρτης της Κύπρου του Ferrando Bertelli (1560). Πηγή: Navari 2003, 51. 2. Λεπτομέρεια από το χάρτη της Κύπρου του Leonida Attar (1542). Πηγή: Grivaud και Romanelli 2006, 94.

που οδήγησαν στην αλλαγή αυτή, εκτός των πολιτικών και οικονομικών εξελίξεων, θα πρέπει να συνδέονται και με την τοπογραφία και τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους της περιοχής. Η Λευκωσία βρίσκεται σε ένα χαμηλό οροπέδιο στο κέντρο περίπου της Μεσαορίας, της πιο εύφορης πεδιάδας του νησιού, σε μια θέση με ιδιαίτερα πλούσιους υδάτινους πόρους. Η απόστασή της από την ανατολική, τη δυτική και τη νότια ακτή της παρείχε ασφάλεια από τις θαλάσσιες επιδρομές, ενώ η οροσειρά του Πενταδακτύλου την προστάτευε από τη σχετικά κοντινή βόρεια ακτή (Εικ. 1). Ακριβώς λόγω αυτής της ασφαλούς θέσης της Λευκωσίας στην ενδοχώρα και ταυτόχρονα λόγω της επέκτασης του βυζαντινού κράτους στην Κιλικία και τη Συρία, φαίνεται ότι δεν χρειάστηκε να τειχιστεί η πόλη κατά τη βυζαντινή περίοδο, αν και το θέμα αυτό, ελλείψει ιστορικών και αρχαιολογικών στοιχείων, παραμένει αικόμη ανοικτό (Papacostas, υπό έκδοση).

Όταν οι Λουζινιανοί έγιναν κύριοι του νησιού και επέλεξαν να κρατήσουν την ίδια πρωτεύουσα, φαίνεται ότι η απουσία οχυρώσεων καθιστούσε ανεπαρκή τον έλεγχο και την ασφάλεια της πόλης. Έτσι, ο ρήγας Ερρίκος Β' (1285–1324) άρχισε την ανέγερση ενός τειχόκαστρου, κατά τον Λεόντιο Μαχαιρά, το οποίο όμως δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει. Από τότε, οι διάδοχοί του προέβαιναν σε προσθήκες και συντηρήσεις στα τείχη. Το αμυντικό σύστημα της Λευκωσίας ανασχεδιάστηκε εξ ολοκλήρου κατά τη δεκαετία του 1360 από τον Πέτρο Α' (1359–1369) και συμπληρώθηκε από τον Πέτρο Β' (1369–1382), μόλις πριν την εισβολή των Γενουατών το Δεκέμβριο του 1373: ψήλωσαν και ενίσχυσαν τα τείχη, έκτισαν 133 πύργους σε τακτά διαστήματα και ανέγειραν ξύλινες πλατφόρμες για τους τοξότες και τους χειριστές των καταπελτών (Coureas, Grivaud και Schabel, υπό έκδοση Αριστείδου 2001, 65–6· Leventis 2005, 167). Η παλαιότερη γνωστή απεικόνιση των τειχών αυτών εμφανίζεται στο σημαντικό χάρτη του Leonida Attar

3

4

3. Λεπτομέρεια από τον χάρτη της Κύπρου του Ferrando Bertelli (1560). Πηγή: Navari 2003, 51.

4. Σχεδιαστική αποτύπωση των μεσαιωνικών και των βενετικών τειχών της Λευκωσίας.

Πηγή: Κεσισιάν 1989, μεταξύ των σελίδων 32 και 33.

(Εικ. 2) που χρονολογείται στα 1542, όπου η περίμετρος φαίνεται να είναι σε γενικές γραμμές κυκλική (Grivaud και Romanelli 2006, 46, 94). Στο χάρτη του Ferrando Bertelli (Εικ. 3) του 1560, τα τείχη της πόλης δεν παρουσιάζονται ακριβώς κυκλικά, ενώ κατά διαστήματα διακρίνονται τετράγωνοι πύργοι (Navari 2003, 51).³ Τον 20ο πλέον αιώνα, ένας ερασιτέχνης και οξυδερκής ερευνητής, ο Κεβόρκ Κεσισιάν (1909 – 1996), μας άφησε ένα πολύτιμο σχέδιο (Εικ. 4) που απεικονίζει με τη μέγιστη δυνατή ακρίβεια τα μεσαιωνικά τείχη της Λευκωσίας σε σχέση με τα βενετικά.⁴ Ο Κεσισιάν βασίστηκε στις θέσεις των ερειπίων που ανευρίσκονταν τυχαία στη Λευκωσία κατά τη διάρκεια εκσκαφών και ιδιαίτερα στη θέση της τάφρου των μεσαιωνικών τειχών που ήταν ακόμη ορατή σε διάφορα σημεία της πόλης μέχρι και τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα (Κεσισιάν 1989, 61).⁵

Η προσάρτηση της Κύπρου από τους Βενετούς στα 1489 συνέβαλε στην αναχαίτιση της οθωμανικής προέλασης για μερικές δεκαετίες. Η Βενετία, ως μια μεσογειακή αποικιοκρατική αυτοκρατορία, είχε μεγάλη εμπειρία στη διαχείριση αποικιών. Τα οικονομικά τα διαχειριζόταν έτσι ώστε να μην επιβαρύνεται η μητρόπολη: τα έξοδα διοίκησης του νησιού καλύπτονταν από τα έσοδα της αποικίας και το πλεόνασμα το απορροφούσε η Βενετία. Η Κύπρος μαζί με την Κρήτη ήταν οι σιτοβολώνες της Βενετίας, ενώ σημαντικά έσοδα απέφεραν οι φόροι, οι δασμοί, καθώς και το εμπόριο του αλατιού, της ζάχαρης, του βαμβακιού και των υφασμάτων που παρήγαγε το νησί. Η κατοχή της Κύπρου θα επέτρεπε τόσο την απρόσκοπτη λειτουργία των θαλάσσιων συγκοινωνιών και τον ανεφοδιασμό των βενετικών πλοίων στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου όσο και την αποδοτικότερη αξιοποίηση και εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων του νησιού. Βασική προϋπόθεση για τα πιο πάνω ήταν η εγκαθίδρυση ισχυρής τοπικής

διοίκησης και η καλύτερη δυνατή οργάνωση της άμυνας του νησιού. Έτσι, η Κύπρος εντάσσεται σε ένα ευρύτερο μεσογειακό γεωπολιτικό περιβάλλον σε σύγκριση με την περίοδο της φραγκοκρατίας. Ήδη από τα τέλη του 13ου αιώνα η πτώση των σταυροφοριακών κρατιδίων οδήγησε σε μια δραματική αλλαγή στη γεωπολιτική σκακιέρα της περιοχής και αυτό είχε μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην οικονομία του νησιού. Για τους Βενετούς η Κύπρος απέκτησε στρατηγική σπουδαιότητα, αφού βρισκόταν στην καρδιά του σημαντικότερου τους εμπορικού δικτύου. Από τα μέσα περίπου του 15ου και καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 16ου αιώνα το νησί βρέθηκε στο μέσο αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων της εποχής, διαδραματίζοντας μάλιστα το ρόλο του πιο εκτεθειμένου προμαχώνα της Βενετίας έναντι στον οθωμανικό επεκτατισμό. Τα έξοδα της επιβεβλημένης αμυντικής θωράκισης της Κύπρου, της μεγαλύτερης κτήσης της Βενετίας, θα ισοζυγίζονταν από τα κέρδη του εμπορίου. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι τα δημόσια αρχιτεκτονικά έργα των Βενετών που σώζονται στο νησί αποτελούνται στη συντριπτική τους πλειοψηφία από αμυντικά έργα, τα οποία αποτελούνται στην ουσία από ψηλά και κατακόρυφα τείχη που δεν θα άντεχαν ούτε στιγμή στους βομβαρδισμούς. Έτσι, εν όψει της οθωμανικής προέλασης η Βενετία προχώρησε —καθυστερημένα — στην υλοποίηση ενός εκτεταμένου προγράμματος αμυντικών έργων· άρχισε να ανεγείρει νέες οχυρώσεις και να εκσυγχρονίζει υφιστάμενες στις κτήσεις της σε Δύση και Ανατολή. Η εξέλιξη της στρατιωτικής αρχιτεκτονικής κατά την περίοδο της Αναγέννησης στην Ιταλία υπήρξε μια μακρά και πολύπλοκη διαδικασία πειραματισμού, στην οποία η Κύπρος και ως ένα βαθμό η Κρήτη, κατέχουν σημαντικό ρόλο. Ως προπύργιο της Βενετίας, η Κύπρος υπήρξε ένας χώρος όπου δοκιμάστηκαν νέες προτάσεις της στρατιωτικής αρχιτεκτονικής σε πραγματικές συνθήκες και αυτό βοήθησε στη βελτίωση μεταγενέστερων αμυντικών έργων (Pbellini 1994, 7· Τζομπανάκη 1998, 9–10, 13· von Wartburg 2002, 35, 36).

Κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα ο βενετικός στόλος ήταν διαρκώς απασχολημένος στο Αιγαίο, όπου οι βενετικές και γενικά οι χριστιανικές κτήσεις έπεφταν η μια μετά την άλλη: η Ρόδος στα 1522, η Σάμος στα 1550, η Χίος και η Νάξος στα 1566. Η οικονομική κρίση, εξάλλου, που έπληξε τη Βενετία λόγω της μείωσης του διαμετακομιστικού εμπορίου, δεν της επέτρεπε να οργανώσει επαρκώς την άμυνα του νησιού. Μετά το 1560 οι εκθέσεις των Βενετών αξιωματούχων

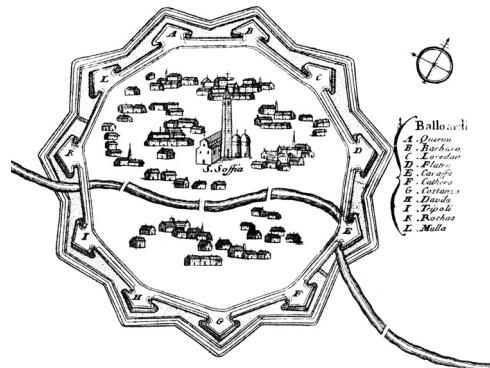
αναφέρονται ολοένα και περισσότερο στις φήμες για πολεμικές ετοιμασίες των Οθωμανών εναντίον της Κύπρου. Η βασική αρχή της βενετικής στρατηγικής σε περίπτωση γενικής εισβολής στην Κύπρο, στηριζόταν στην υποχώρηση και την άμυνα του στρατού σε μερικά οχυρωμένα κέντρα, όπου υποτίθεται ότι θα ανέμεναν βοήθεια από τη Δύση. Αποφασίστηκε να οργανωθεί η άμυνα στον άξονα Κερύνεια-Λευκωσία-Αμμόχωστος και εκεί έγιναν τα περισσότερα οχυρωματικά έργα, ιδιαίτερα στην Αμμόχωστο που εθεωρείτο το βασικό προπύργιο των Βενετών στο νησί. Έτσι, στα μέσα του 16ου αιώνα η άμυνα της Κύπρου παρουσίαζε την εξής εικόνα: η Αμμόχωστος ήταν καλά οχυρωμένη, η Κερύνεια με 800 κατοίκους είχε ένα οχυρό με μικρή φρουρά, και κατά άλλα υπήρχαν μερικοί πύργοι-παρατηρητήρια σε παραλιακές περιοχές για την επιτήρηση των ακτών, οι οποίοι όμως, σύμφωνα με τις εκθέσεις Βενετών αξιωματούχων, δεν παρείχαν ασφάλεια από τις επιδρομές των πειρατών. Η Λευκωσία μέχρι τότε έπαιζε ένα δευτερεύοντα ρόλο στην άμυνα λόγω της θέσης της πρωτεύουσας στο κέντρο του νησιού, γεγονός μάλιστα που αποτελεί μοναδικό παράδειγμα ανάμεσα στα μεγάλα νησιά της Μεσογείου (Arbel 1995, 471–2· Grivaud 1988, 269–70· ίδιον 2009, 194–5).

Στις αρχές του 1559 οι βενετικές αρχές της Κύπρου έστειλαν πρεσβεία στη Σύγκλητο με αίτημα την κατασκευή ενός νέου οχυρού στο νησί. Πολλοί στρατιωτικοί μηχανικοί και αρχιτέκτονες (οι Ascanio Savorgnan, Bernardo Sagredo, Sforza Pallavicino, Astorre Baglioni, Geronimo Martinengo και ο Giulio Savorgnan) διατυπώνοντας διάφορες προτάσεις εξέφρασαν τα υπέρ και τα κατά των ακόλουθων περιοχών: της Πάφου, της χερσονήσου του Ακρωτηρίου στη Λεμεσό, της Λάρνακας, της Κερύνειας και τέλος της Λευκωσίας. Οι προτάσεις διαδέχονταν η μια την άλλη και έτσι πέρασαν μερικά χρόνια χωρίς να ληφθεί καμιά απόφαση, μέχρι που τον Σεπτέμβριο του 1566 ανέβηκε στο θρόνο της οθωμανικής αυτοκρατορίας ο φιλόδοξος Σελίμ Β'. Στις αρχές Μαρτίου του επόμενου χρόνου ο δόγης έστειλε τελικά στην Κύπρο τον Giulio Savorgnan, τότε κυβερνήτη της Κέρκυρας και γενικό επόπτη του πυροβολικού και των οχυρώσεων σε ολόκληρη τη βενετική επικράτεια, με αποστολή να φροντίσει για την ολοκλήρωση των αμυντικών έργων στην Αμμόχωστο και να φέρει σε πέρας πριν τον Μάρτιο του 1568 την ανέγερση ενός νέου οχυρού στην Κερύνεια ή τη Λευκωσία. Μετά από μερικές εβδομάδες συζητήσεων με τους ευγενείς και τις αρχές της Κύπρου, ο Savorgnan πρότεινε να οχυρωθεί η Κερύνεια αλλά οι πρώτοι δεν έδειξαν ενδιαφέρον και αντιπρότειναν τη Λευκωσία: οι ευγενείς, οι πλούσιοι και οι ισχυρές οικογένειες του νησιού, οι πολιτικές και εκκλησιαστικές αρχές, όλοι διέμεναν και είχαν έδρα τους τη Λευκωσία. Για αρκετά χρόνια, μάλιστα, ασκούσαν πιέσεις στη Βενετία να μην επικεντρώνει όλα τα αμυντικά της έργα στην Αμμόχωστο. Έτσι πάρθηκε η απόφαση να οχυρωθεί η πρωτεύουσα (Grivaud 1988, 273–4).

Η οικοδόμηση των βενετικών τειχών της Λευκωσίας άρχισε τελικά πολύ καθυστερημένα, μόλις τον Ιούνιο του 1567, όταν η Κύπρος ήταν πλέον περικυκλω-

μένη από την οθωμανική αυτοκρατορία και άμεσα αντιμέτωπη με τον κίνδυνο εισβολής. Οι τεράστιες δαπάνες για το έργο αυτό καλύφθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τους πλούσιους κατοίκους της Λευκωσίας, ενώ η Βενετία βλέποντας την προθυμία τους διέθεσε αυξημένα κονδύλια για την κατασκευή των οχυρώσεων. Η ένταξη της Κύπρου στο βενετικό εμπορικό σύστημα είχε ως αποτέλεσμα να πλουτίσουν ακόμη περισσότερο οι ντόπιοι ευγενείς και φεουδάρχες, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν δυτικοί καθολικοί (μερικοί μάλιστα Ιταλοί) και η Βενετία τους χρησιμοποιούσε για να ασκεί κοινωνικό και πολιτικό έλεγχο στις μάζες. Υπήρχαν δέκα περίπου ισχυρές οικογένειες που εισέπρατταν ένα μεγάλο μέρος των αγροτικών εισοδημάτων και των δημοσίων αξιωμάτων, κάποιες μάλιστα ήταν και κάτοχοι βαρωνικών τίτλων τους οποίους εξαγόρασαν μετά την εξαφάνιση των παλαιότερων κατόχων τους. Ο ίδιος ο Savorgnan, όπως αναφέρει σε επιστολή του, βλέποντας την υπέρμετρη πολυτέλεια του βίου των αρχόντων της Λευκωσίας, τους υποσχέθηκε ότι ο κάθε προμαχώνας των νέων τειχών θα έφερε τιμητικά το όνομα της οικογένειας που θα χρηματοδοτούσε την ανέγερσή του. Ο πόλεμος της Κύπρου ήταν, σε τελική ανάλυση, η τελευταία εκδήλωση της μεγάλης αφοσίωσης των ντόπιων ευγενών προς τη Βενετία, αφού εκτός του ότι συνεισέφεραν μεγάλα χρηματικά ποσά για τις νέες οχυρώσεις, απέδειξαν ότι ήταν έτοιμοι να πολεμήσουν και να πεθάνουν για την άμινα της βενετοκρατούμενης Κύπρου (Arbel 1995, 473, 491–2, 498· ίδιου 2009, 48· Grivaud 1988, 274· Leventis 2005, 317· Παταπίου 2009, 67).

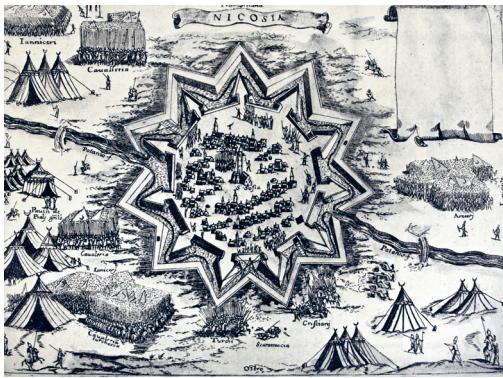
Η ανάμειξη των ντόπιων ευγενών ήταν επιβεβλημένη αφού, σύμφωνα και με το Στέφανο Λουζινιανό, η περίμετρος των βενετικών τειχών μειώθηκε μόλις στο $\frac{1}{3}$ της περιφέρειας των προγενέστερων μεσαιωνικών τειχών, και ήταν επίσης απαραίτητη η εξασφάλιση μιας νεκρής ζώνης ακτίνας δύο χιλιομέτρων γύρω από τα νέα τείχη, για να μένουν εκτεθειμένοι οι επιτιθέμενοι στην ακτίνα πυρός του πυροβολικού των υπερασπιστών της πόλης. Με βάση τις πολύπλοκες χωροταξικές, κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους της μεσαιωνικής Λευκωσίας, η απόφαση για την ανέγερση των τειχών, που θα είχαν ένα αφρηρημένο γεωμετρικό σχήμα, παρουσίαζε αναγκαστικά πολλά σοβαρά προβλήματα τόσο σε σχέση με το σχέδιο των τειχών όσο και με τις πολιτικές, οικονομικές και κυρίως τις κοινωνικές επιπτώσεις που θα είχε η μείωση της περιμέτρου της πόλης. Το όλο έργο απαιτούσε τη συγκατάθεση των πολιτικών και των θρησκευτικών αρχών και ενέπλεκε όλες τις κοινωνικές ομάδες της πόλης. Η νέα οχυρωματική διευθέτηση απαιτούσε, εκτός από την κατεδάφιση των παλαιών μεσαιωνικών οχυρώσεων, και την ισοπέδωση 80 εκκλησιών, δύο μεγάλων μοναστηριών και 1800 σπιτιών που έμεναν εκτός των νέων τειχών, κυρίως στο νότιο και ανατολικό τμήμα της πόλης και των περιχώρων. Έπρεπε επίσης να ανακατευθυνθεί η ροή του Πεδιαίου ποταμού, που διέσχιζε προηγουμένως την πόλη, ούτως ώστε να ρέει γύρω από τα νέα τείχη και να γεμίζει την τάφρο τους. Μέσα σε μερικούς μήνες ο αστικός χώρος της Λευκω-

5

5. Χάρτης της Λευκωσίας του Vincenzo Maria Coronelli (1706). Αναγράφονται τα ονόματα των προμαχώνων. Πηγή: Stylianou και Stylianou 1989, 49.

σίας υπέστη την πιο ριζοσπαστική επέμβαση στην ιστορία της πόλης. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι οι στρατιωτικοί μηχανικοί και αρχιτέκτονες της Αναγέννησης δεν περιορίζονταν μόνο σε θέματα πρακτικά, αλλά η δουλειά τους εμπεριείχε θρησκευτικά και μυστικιστικά στοιχεία. Στην περίπτωση της Λευκωσίας φαίνεται ότι υπερίσχυσε ο συμβολισμός. Το τελικό σχέδιο των βενετικών τειχών του Giulio Savorgnan είναι εμπνευσμένο από το ιταλικό ουμανιστικό ιδεώδες της αστρικής πόλης. Πρόκειται στην ουσία για ένα απόλυτα γεωμετρικό σχέδιο, έναν κυκλικό περίβολο με έντεκα πεντάγωνους καρδιόσχημους προμαχώνες τοποθετημένους σε ίσες αποστάσεις (Εικ. 5). Οι προμαχώνες ήταν στην ουσία πανίσχυρες πολυγωνικές πλατφόρμες που επέτρεπαν την προώθηση έξω από τη γραμμή άμυνας. Το ύψος των νέων τειχών ήταν αρκετά χαμηλότερο σε σχέση με τα μεσαιωνικά, ενώ η εξωτερική τους επιφάνεια διαμορφώθηκε με έντονη κλίση προς τη βάση. Ο πυρήνας του τείχους κατασκευάστηκε με επιχωματώσεις και οι όψεις επενδύθηκαν με γωνιόλιθους που προέρχονταν από τα κατεδαφισμένα κτήρια και τα παλιά μεσαιωνικά τείχη. Στον κυκλικό περίβολο ανοίγονταν τρεις πύλες, μια στα ανατολικά, μια στα δυτικά και μια βόρεια. Τα νέα τείχη της Λευκωσίας ήταν η τελευταία λέξη της αναγεννησιακής βενετικής στρατιωτικής αρχιτεκτονικής, η οποία εκτός από τον αυστηρά λειτουργικό της χαρακτήρα, αποτελεί και μιαν εξίσου αυστηρή ομορφιά. Η αποτελεσματικότητα των βενετικών οχυρώσεων σε συνδυασμό με την μνημειακή τους κομψότητα αποτελούσαν μια έκφραση δύναμης και προκαλούσαν τον θαυμασμό και το δέος. Τα τείχη αυτά, παρά τον αμυντικό τους χαρακτήρα, είναι σε τελική ανάλυση έργα τέχνης. Ταυτόχρονα παρέχουν μια αδιάσειστη μαρτυρία της σκληρότητας που επέδειξαν οι Βενετοί για να τα κτίσουν. Είναι, τέλος, φορέας πολλών συμβολισμών: ο αριθμός των προμαχώνων, για παράδειγμα, αντιστοιχεί αλληγορικά με τις έντεκα διοικητικές περιφέρειες (εξαιρουμένης της Λευκωσίας) στις οποίες ήταν διαιρεμένη η Κύπρος κατά τη βενετοκρατία. Οι ίδιοι οι προμαχώνες

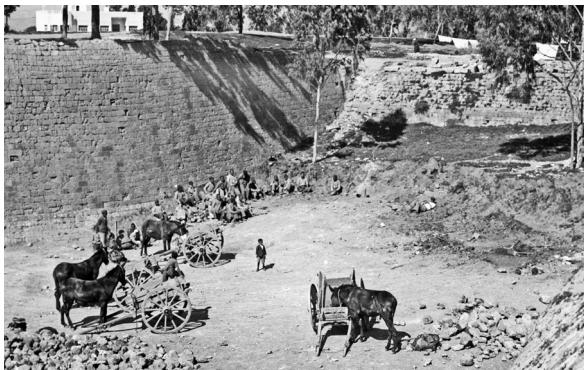

6

6. Χάρτης του Simon Pinargent (1573) που απεικονίζει την πολιορκία της Λευκωσίας. Πηγή: Stylianou και Stylianou 1989, 37.

έλαβαν τα ονόματα Βενετών αξιωματούχων (τοποτηρητών και συμβούλων) που υπηρετούσαν εκείνη την περίοδο στο νησί (Mulla, Querini, Barbaro, Loredano), και μερικών από τις σημαντικότερες οικογένειες της Κύπρου (Flatro, Caraffa, Podocataro, Costanzo, D'avila, Tripoli, Rochas), που συνεισέφεραν οικονομικά και είχαν υπό την προσωπική τους ευθύνη την ανέγερση των προμαχώνων και του αντίστοιχου τμήματος της περιμέτρου (*cortina*) του τείχους (Coureas, Grivaud και Schabel, υπό έκδοση· Grivaud 1988, 272, 275· ίδιου 1992, 281, 283, 295· Leventis 2005, 307–15, 321· Τζομπανάκη 1998, 11, 26· von Wartburg 2002, 28, 41–2).

Η επιλογή ενός συγκεκριμένου ονόματος για κάθε προμαχώνα δεν είναι τυχαία και κρύβει πολλές αλήθειες για την προ των κατεδαφίσεων τοπογραφία και πληθυσμιακή κατανομή της μεσαιωνικής Λευκωσίας. Οι πρώτοι τέσσερεις προμαχώνες, που έλαβαν τα ονόματα των Βενετών αξιωματούχων, καταλαμβάνουν το βόρειο, βορειοανατολικό και βορειοδυτικό τμήμα της πόλης. Η περιοχή αυτή περιελάμβανε, σύμφωνα με τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας, το μέγαρο του προνοητή και του τοποτηρητή των Βενετών, τη γύρω από αυτά περιοχή και την παλιά βενετική γειτονιά της Λευκωσίας. Το μέγαρο του Βενετού τοποτηρητή υπήρξε το τρίτο παλάτι των Λουζινιανών και το μετέπειτα Σεράι των Οθωμανών, το οποίο κατεδάφισαν ως ετοιμόρροπο οι βρετανοί κατά την πρώιμη αποικιοκρατία. Είναι προφανείς οι πολιτικοί λόγοι που οι πιο πάνω περιοχές συμπεριελήφθησαν στις νέες βενετικές οχυρώσεις. Οι νότιοι προμαχώνες (Podocataro, Costanzo, D'avila) κτίστηκαν στις περιοχές που κατοικούσαν οι φτωχότερες τάξεις, οι οποίες απαρτίζονταν στη συντριπτική τους πλειοψηφία από Έλληνες της Κύπρου. Όσον αφορά αυτή την περιοχή, ο στόχος ήταν να απομακρυνθούν οι οχυρώσεις από τους λόφους που βρίσκονταν νοτίως της πόλης (της αγίας Παρασκευής, του αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, κ.ά.). Ο στόχος αυτός, όμως, δεν επιτεύχθηκε διότι ήταν κυρίως ο βομβαρδισμός της πόλης από τους λόφους αυ-

7

7. Φωτογραφία από εργασίες συντήρησης των τειχών της Λευκωσίας.
Πηγή: Τμήμα Αρχαιοτήτων
(Α 1070).

τούς που οδήγησε στην αποδυνάμωση των οχυρώσεων (Εικ. 6). Σημειώνεται ότι η άποψη του Φλώριου Βουστρώνιου για επέκταση των οχυρώσεων «προς Νότον» ούτως ώστε να συμπεριληφθούν οι λόφοι εντός της πόλης, δεν φαίνεται να λήφθηκε καθόλου υπόψη. Οι ανατολικοί προμαχώνες Flatro και Caraffa κατέλαβαν επίσης περιοχές πυκνοκατοικημένες από τους φτωχούς κατοίκους της πόλης και όχι μόνο. Στην περιοχή έξω από τους δύο αυτούς προμαχώνες, έγιναν οι περισσότερες κατεδαφίσεις εικκλησιών, παλατιών και φτωχικών σπιτιών. Στο σημείο αυτό σημειώνεται ότι τα πιο πάνω προκύπτουν από τη γενική εικόνα που έχουμε για τη μεσαιωνική Λευκωσία με βάση τις πηγές· θα πρέπει όμως να αναφερθεί ότι η πόλη δεν φαίνεται να ήταν αυστηρά χωρισμένη με βάση την ταξική ή τη θρησκευτική ταυτότητα των κατοίκων. Οι δυτικοί, τέλος, προμαχώνες φέρουν ως ονόματα τους παλιούς φράγκικους τίτλους ευγενείας: του κόμη της Τρίπολης και του κόμη του Roccas. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στην περιοχή αυτή, που ονομαζόταν Κουντιάτικα, υπήρχε το οχυρωμένο (δεύτερο) ανάκτορο των Λουζινιανών, το κινούργιον καστέλλιν, και τα σπίτια κάποιων ευγενών. Τον 16ο αιώνα κάτοχοι των δύο προαναφερθέντων τίτλων ήταν αντίστοιχα οι οικογένειες de Nores και οι Συγκλητικοί (Coureas, Grivaud και Schabel, υπό έκδοση· Grivaud 1988, 271· ιδίου 1992, 296, 304–6· Haggard 1994, 276· Leventis 2005, 177, 243, 319, 323–7, 348· Παπαπίου 2005, 219, 226, 228, 239, 241–2· ιδίας 2009, 64–6).

Η οικοδόμηση των νέων τειχών άρχισε τον Ιούνιο του 1567 και η κύρια της φάση κράτησε μέχρι τον Ιανουάριο του 1568. Οι ευγενείς της Λευκωσίας ανέλαβαν να εξασφαλίσουν το απαραίτητο εργατικό δυναμικό, που ανερχόταν σε πέντε με έξι χιλιάδες. Σε κάθε προμαχώνα εργάζονταν 500–800 άνθρωποι υπό τις διαταγές των ευγενών (Εικ. 7). Οι ομάδες των εργατών εναλλάσσονταν κάθε δεκαπέντε μέρες και δούλευαν από τις έξι το πρωί μέχρι τη μία το μεσημέρι και από τις επτά το απόγευμα μέχρι τα μεσάνυχτα ή τη μία μετά τα μεσάνυχτα. Πληρώνον-

ταν ανάλογα με την εργασία τους, π.χ. πόσα καλάθια χώμα μετέφεραν. Οι εργάτες πληρώνονταν με ένα πιστωτικό νόμισμα, το *ferlino*, όπως αναφέρεται στις πηγές, το οποίο ήταν κατασκευασμένο από μόλυβδο. Τα νομίσματα αυτά, εξ όσων γνωρίζουμε μέχρι στιγμής, απεικονίζουν στον εμπροσθότυπο τον λέοντα του αγίου Μάρκου και στον οπισθότυπο φέρουν το οικόσημο ή το αρχικό του ονόματος της οικογένειας που χρηματοδοτούσε την κατασκευή του συγκεκριμένου τμήματος του τείχους.⁶ Οι Ιταλοί στρατιώτες που εργάζονταν επίσης για την ανέγερση των οχυρώσεων δεν άντεξαν τη ζέστη και έτσι το βάρος επωμίστηκαν αποκλειστικά οι φτωχοί κάτοικοι της Λευκωσίας και οι χωρικοί απ' όλο το νησί, που κλήθηκαν στην πόλη για το σκοπό αυτό. Σύμφωνα με τον Savorgnan, το όλο έργο θα μπορούσε να ολοκληρωθεί μέσα σε ένα διάστημα έξι με οκτώ μηνών, αλλά λόγω των αντιπαραθέσεων μεταξύ των τεσσάρων Βενετών αξιωματούχων που εμπλέκονταν, οι τέσσερεις προμαχώνες για τους οποίους ήταν υπεύθυνοι καθυστέρησαν. Όταν ο Savorgnan, γέρος πια και κουρασμένος, απαλλάγηκε από τα καθήκοντά του κατόπιν αιτήματός του ίδιου τον Δεκέμβριο του 1568, η τάφρος δεν είχε ολοκληρωθεί ενώ αρκετά σημεία των τειχών ήταν αικόμητα απέλειωτα και μερικά παρέμειναν έτσι μέχρι το καλοκαίρι του 1570 (Courreas, Grivaud και Schabel, υπό έκδοση: Grivaud 1988, 276–7; Leventis 2005, 319).

Η εκτέλεση του νέου οχυρωτικού προγράμματος των Βενετών, που απαιτούσε, όπως προαναφέρθηκε, την κατεδάφιση 1800 σπιτιών είχε ως αποτέλεσμα να μείνουν στο δρόμο 10000 άνθρωποι που προέρχονταν από τις φτωχότερες τάξεις της Λευκωσίας. Από αναφορές Βενετών αξιωματούχων γίνεται σαφές ότι στο νότιο και ανατολικό τμήμα της πόλης, τα οποία κυριολεκτικώς εξαφανίστηκαν από το χάρτη, κατοικούσαν κυρίως φτωχοί Έλληνες της Κύπρου. Τα 10000 δουκάτα που διατέθηκαν συνολικά από τη Βενετία και τις αρχές του νησιού για τη στέγαση αυτών των ανθρώπων δεν φαίνεται να βοήθησαν ιδιαίτερα. Πολλοί από αυτούς χρησιμοποιήθηκαν για την ανέγερση των νέων τειχών και οι περισσότεροι ζόύσαν σε πρόχειρα παραπήγματα που κατασκεύασαν οι ίδιοι. Η μείωση του αστικού χώρου της Λευκωσίας είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθεί, λόγω της κερδοσκοπίας των πλουσίων κατοίκων της πόλης, η τιμή των οικοπέδων εντός των τειχών από 100 σε 1600 δουκάτα μέσα σε 6 μήνες. Νέες οικοδομές ανεγέρθηκαν πυρετωδώς εν μέσω μεγάλου χάους. Το κράτος δεν έκανε τίποτα για να ελέγξει αυτό τον πυρετό στην αγορά των ακινήτων και, φυσικά, τα μεγαλύτερα θύματα ήταν και πάλι οι φτωχοί κάτοικοι της Λευκωσίας. Ο φόβος των Βενετών για μια γενική λαϊκή εξέγερση ήταν μεγάλος. Δεν μας ξενίζει, λοιπόν, το γεγονός ότι ο ίδιος ο Savorgan, αναφέρεται στη Λευκωσία ως «το Καθαρτήριό του» και την παρομοιάζει με «το σπίτι του Διαβόλου». Οι Βενετοί είχαν ήδη ενδοιασμούς σχετικά με τη στάση που θα κρατούσαν τα λαϊκά στρώματα του νησιού σε περίπτωση μιας οθωμανικής επίθεσης. Το χειμώνα του 1567, για παράδειγμα, εξαπλώθηκαν φήμες ότι είχαν σταλεί εκπρόσωποι των Κυπρίων στην Κωνσταντινούπολη για να πα-

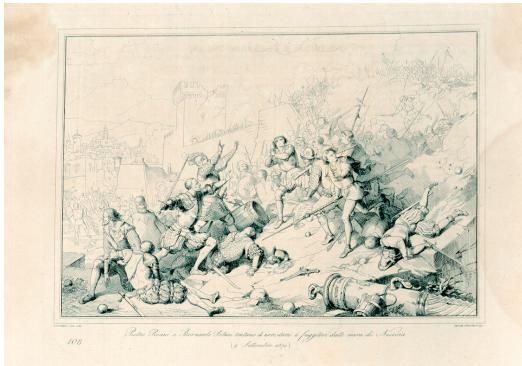
ρακαλέσουν το σουλτάνο να τους ελευθερώσει από τους Βενετούς. Επίσης τον Ιανουάριο του 1570 αναφέρεται ότι ο Βενετός βάλιος στην Κωνσταντινούπολη πληροφορήθηκε ότι εκπρόσωποι των Κυπρίων είχαν πάει εκεί με ανάλογο αίτημα (Arbel 1995, 528· Coureas, Grivaud και Schabel, υπό έκδοση· Grivaud 1988, 275–6, 277–8· ίδιου 1992, 295· ίδιου 2009, 195).

Σίγουρα οι φήμες αυτές δεν ήταν άσχετες με τον ανταγωνισμό των δύο μεγάλων δυνάμεων στην περιοχή. Υπήρχαν όμως και άλλοι λόγοι. Καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής της Κύπρου οι Βενετοί δεν προέβησαν σε ενέργειες που θα οδηγούσαν σε σημαντικές αλλαγές στον κοινωνικό ιστό ή στο νομικό σύστημα του νησιού. Η Κύπρος κρατήθηκε μακριά από τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που χαρακτήριζαν τις πιο προχωρημένες περιοχές της δυτικοευρωπαϊκής υπαίθρου κατά τους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους. Η δουλοπαροικία στην Κύπρο ήταν στην ουσία η πιο αναχρονιστική και άγρια στην Ευρώπη. Η οικτρή κατάσταση των παροίκων συνεχίστηκε μέχρι την οθωμανική κατάκτηση του 1570: τους αγόραζαν, τους πουλούσαν, τους χάριζαν, τους αντάλλαζαν και τους έπαιζαν στα χαρτιά. Οι αγρότες, που ήταν σχεδόν στο σύνολό τους ορθόδοξοι Έλληνες, αποτελούσαν το 80–85% του πληθυσμού επί βενετοκρατίας. Τις τελευταίες δεκαετίες της ιδίας περιόδου οι δουλοπάροικοι συνιστούσαν λίγο περισσότερο από το 40% των αγροτών. Οι δουλοπάροικοι αποτελούσαν μέρος της καταγραφής της περιουσίας των κτημάτων στα οποία ήταν προσκολλημένοι και υπόκειντο σε βαριές φορολογίες και διάφορες υποχρεώσεις αναγκαστικής εργασίας και εισφοράς σε είδος. Οι υπόλοιποι αγρότες ήταν ελεύθεροι ενοικιαστές γης (*francomati*), υπήρχαν όμως πολλά στοιχεία που τους εξομοίωναν βασικά με τους παροίκους, όπως για παράδειγμα οι υποχρεώσεις τους προς το κράτος και τους φεουδάρχες και πολλά άλλα. Ένα παράδειγμα που σχετίζεται με το θέμα μας είναι το γεγονός ότι από την αρχή της βενετικής κυριαρχίας όλοι οι φραγκοκάτοι ηλικίας μεταξύ 15 και 60 ετών, ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται για δέκα μέρες το χρόνο στις οχυρώσεις της Αμμοχώστου και της Κερύνειας, αργότερα και της Λευκωσίας. Η ελευθερία των φραγκοκάτων ήταν επίσης πολύ σχετική, αφού ως αγρότες ήταν αποκλεισμένοι από τις ελευθερίες και τις ευκαιρίες που είχαν τα μέλη της αστικής κοινωνίας. Ενδεικτικό της κατάστασης εγκατάλειψης και πλήρους υποταγής στην οποία βρίσκονταν οι λαϊκές μάζες, όπως αναφέρει και πάλι ο ίδιος ο Savorgnan, είναι και το γεγονός ότι στην Κρήτη υπήρχαν περισσότερες διαμαρτυρίες για την κατεδάφιση 50 σπιτιών παρά για την κατεδάφιση 1800 σπιτιών στην Κύπρο (Arbel 2009, 48, 50· ίδιου 1995, 508, 511–12, 516–7, 528· Grivaud 1988, 276· ίδιου 2003, 52· Πάρδος 2001, 13).

Λόγω της πολύχρονης και έντονης εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων και της συστηματικής εξαγωγής προς τη Βενετία των γεωργικών και άλλων προϊόντων του νησιού, ο πληθυσμός της Λευκωσίας είχε οδηγηθεί σε λιμό. Κατά τα έτη 1561 και 1562 έγιναν επείγουσες εισαγωγές σιταριού για να σωθεί προσωρινά η

κατάσταση. Ο φόβος της πείνας ήταν συνεχής και το Φεβρουάριο του 1566 ξέσπασε νέα κρίση στη Λευκωσία, ως συνέπεια μιας σιτοδείας. Ενώ υπήρχε έλλειψη ψωμιού, η φήμη για ένα πλοίο που φόρτωνε σιτάρι για τη Βενετία οδήγησε στο ξεσηκωμό ενός πλήθους 2000 ατόμων που διαμαρτυρόταν για την επιδείνωση της κατάστασης και τη σκληρότητα με την οποία διοικούσαν οι Βενετοί. Τα φτωχά και υποσιτισμένα στρώματα της Λευκωσίας λιθοβόλησαν τόσο το μέγαρο του τοποτηρητή όσο και αυτό του προνοητή. Για άλλη μια φορά οι αρχές του νησιού αντέδρασαν σκληρά εκτελώντας τους τρεις αρχηγούς της εξέγερσης, εκ των οποίων ο ένας ήταν Έλληνας ιερέας. Σε τελική ανάλυση, η ανέγερση των βενετικών τειχών που άρχισε τον επόμενο χρόνο, πέραν από τη θεωρητική προστασία του πληθυσμού, είχε ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση των ήδη κραυγαλέων κοινωνικών ανισοτήτων της κυπριακής κοινωνίας της βενετοκρατίας. Έτσι, αποδυναμώθηκε περισσότερο η κοινωνική συνοχή ενός ήδη εξουθενωμένου και υποσιτισμένου πληθυσμού, που τρία χρόνια αργότερα κλήθηκε να υπερασπιστεί τα συμφέροντα της Βενετίας και των πλουσίων οικογενειών πάνω σε αυτά τα τείχη. Όταν το Φεβρουάριο του 1570, στις παραμονές δηλαδή της οθωμανικής εισβολής, η Βενετία εξουσιοδότησε τις αρχές του νησιού να χειραφετήσουν τους δουλοπάροικους και να προσφέρουν παραχωρήσεις στους φραγκομάτους για να εξασφαλίσουν την υποστήριξή τους, ήταν πάρα πολύ αργά. Για τους φτωχούς Κυπρίους αυτό ήταν άλλο ένα ψευτικό χάδι, όπως και η ενέργεια του Σελίμ τον ίδιο μήνα να τους υποσχεθεί ότι θα εφάρμιζε πολιτική ανοχής μετά την κατάκτηση του νησιού. Τα κοινωνικά μέτρα που προσπάθησαν να λάβουν την τελευταία στιγμή οι Βενετοί σχετίζονταν φυσικά με τη στρατιωτική κατάσταση, γιατί γνώριζαν ότι οι λιγοστοί Ιταλοί στρατιώτες που βρίσκονταν στο νησί δεν θα μπορούσαν να κρατήσουν για πολύ σε μια οθωμανική επίθεση. Η εξουσιοδότηση προς τη διοίκηση του νησιού για γενική απελευθέρωση των δουλοπάροικων εφαρμόστηκε μόλις στις 2 Ιουλίου 1570, ενώ ο οθωμανικός στρατός επιβιβάζονταν στη Λάρνακα. Παρά το γεγονός ότι μόλις εξαγγέλθηκε το γεγονός πολλοί πάροικοι έτρεξαν να ενωθούν με τους υπερασπιστές της Λευκωσίας, η δυσπιστία των Βενετών και των αριστοκρατών ήταν δεδομένη και γι' αυτό δίσταζαν πολύ να εξοπλίσουν τους δουλοπάροικους. Υπολογίζεται ότι το καλοκαίρι του 1570 ο αριθμός των αγροτών που ήταν εξουσιοδοτημένοι να πολεμήσουν ήταν 8000 στη Λευκωσία, 4000 στην Αμμόχωστο, ενώ άλλες 48000 ανεκπαίδευτοι και ελαφρά οπλισμένοι είχαν σταλεί στα βουνά με τρεις Βενετούς αξιωματικούς (Arbel 1995, 520· Grivaud 1988, 272· ιδίου 2009, 195–6· Leventis 2005, 317· Παταπίου 2009, 53–4).

Η απόρριψη του τελεσίγραφου του Σελίμ Β' από το Συμβούλιο των Δέκα στα τέλη Μαρτίου, με το οποίο απαιτούσε την παραχωρηση της Κύπρου, οδήγησε στην κήρυξη του πολέμου. Στις 4 Μαΐου η Λευκωσία τέθηκε επίσημα σε εμπόλεμη κατάσταση και σε διάστημα μερικών εβδομάδων έγινε προσπάθεια να ολοκληρωθούν κάποιες εργασίες, όπως το γέμισμα της τάφρου των παλιών τειχών με

8

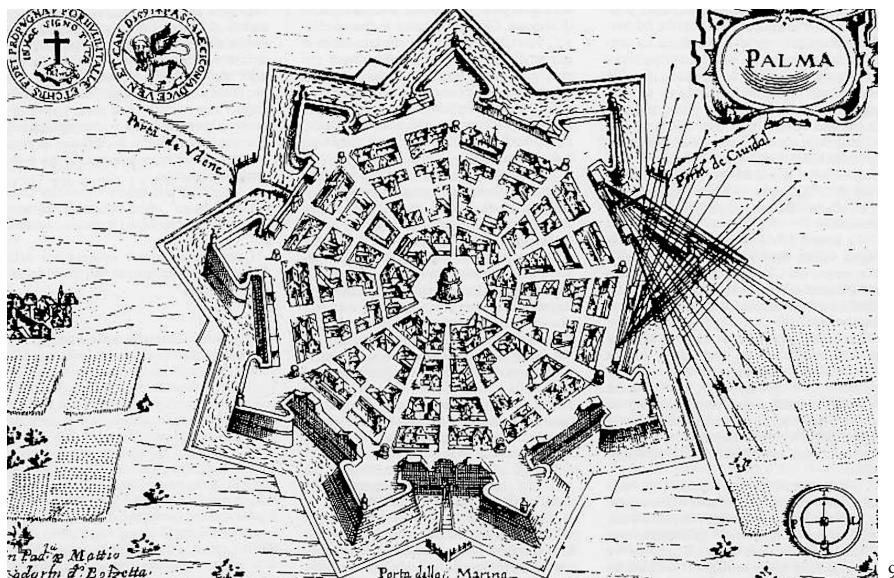
8. Γκραβούρα που απεικονίζει τη στιγμή που καταρρέουν οι γραμμές των υπερασπιστών της Λευκωσίας από το βιβλίο του Francesco Zanotto, *Storia Veneta*, Βενετία 1862.

Πηγή: Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας (OB 1578).

χώματα που προέρχονταν από την εκβάθυνση της τάφρου των νέων τειχών, η απομάκρυνση μπαζών και ερειπίων κτηρίων που βρίσκονταν έξω από τα νέα τείχη και είχαν κατεδαφιστεί, κ.ά. Μεταφέρθηκαν επίσης μεγάλες ποσότητες τροφίμων μέσα στην πόλη. Ο οθωμανικός στρατός, που αριθμούσε γύρω στις 100000 άνδρες υπό την αρχηγεία του Λαλά Μουσταφά, άρχισε να αποβιβάζεται στις αρχές Ιουλίου και να καταλαμβάνει το νησί χωρίς καμία αντίσταση. Οι Οθωμανοί επέλεξαν να πολιορκήσουν πρώτα τη Λευκωσία που ήταν πιο ευάλωτη από την Αμμόχωστο, μια και τα οχυρωματικά της έργα δεν είχαν ολοκληρωθεί. Η πολιορκία της πόλης άρχισε στα τέλη Ιουλίου του 1570. Ο Λαλά Μουσταφά αποφάσισε να αρχίσει την επίθεση στο νοτιοδυτικό τμήμα των τειχών, όπου έκρινε ότι ήταν αδύνατη η άμυνα, διότι τα τείχη εκεί ήταν πιο εκτεθειμένα από αλλού και οι επιτιθέμενοι μπορούσαν να βρουν καταφύγιο στα ερείπια κτιρίων και στους γύρω λόφους, όπως για παράδειγμα στη θέση του μοναστηριού του αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων και της αγίας Παρασκευής. Τις επόμενες ημέρες ένας ανελέητος βομβαρδισμός έπληξε τα τείχη και την πόλη. Τότε έγινε κατανοητό από τους πολιορκητές ότι, επειδή τα τείχη ήταν χοντρά, ο πυρήνας τους καμωμένος από επιχωματώσεις και το επάνω τους μέρος από πατημένο χώμα και άψητες πλίνθους, δεν θα ήταν δυνατό να προκληθούν ρήγματα και να δημιουργηθούν ανοίγματα. Έτσι, εισήλθαν στη δεύτερη φάση της πολιορκίας κατά τις δύο τελευταίες εβδομάδες του Αυγούστου, οπότε άρχισαν να προετοιμάζονται για τη μεγάλη επίθεση. Στο μεταξύ συνεχίζοταν ο εντατικός βομβαρδισμός της πόλης, καθώς και οι κλήσεις του Λαλά Μουσταφά προς τους υπερασπιστές να παραδοθούν. Οι μανιασμένες επιθέσεις του οθωμανικού στρατού άρχισαν ξανά στις 30 Αυγούστου και στην τελική επίθεση της 9ης Σεπτεμβρίου κατάφεραν να ανεβούν πάνω στον προμαχώνα Podocataro:⁷ μετά από επτά μόλις εβδομάδες πολιορκίας, η πόλη έπεσε (Εικ. 8). Οι υπερασπιστές της Λευκωσίας που αριθμούσαν, σύμφωνα με τις καλύτερες εκτι-

μήσεις, σε 12000 άντρες, εκ των οποίων οι 1500 ήταν Ιταλοί στρατιώτες και οι 3500 εκπαιδευμένοι αγρότες, δεν μπόρεσαν να τα βάλουν με τον ισχυρό και πολυπληθή οθωμανικό στρατό και τους άτακτους που ακολουθούσαν. Επιπλέον, η διοίκηση του στρατού των Βενετών που είχε ανατεθεί σε δύο πολιτικούς αξιωματούχους (τον Nicolò Dandolo και τον Eufemio Συγκλητικό), ήταν αδέξια και ανεπαρκής. Οι υπερασπιστές της πόλης ήταν εξαντλημένοι, πεινασμένοι και χωρίς ηγέτες. Οι λόγοι που οδήγησαν στην ήττα ήταν πολλοί: οι διαφωνίες μεταξύ αντικρουόμενων ομάδων ευγενών της Λευκωσίας, οι συνεχιζόμενες εντάσεις μεταξύ των απλών στρατιωτών και των ευγενών οι οποίοι κατηγορούνταν ότι δεν ελάμβαναν ενεργά μέρος στις συμπλοκές και ότι συσσώρευναν και απέκρυπταν προμήθειες, τα παράπονα των Κυπρίων στρατιωτών ότι τρέφονταν λιγότερο από τους Ιταλούς στρατιώτες και τους ευγενείς και, τέλος, η δυσπιστία που έτρεφαν οι αρχές προς τον λαό με αποτέλεσμα να μην δίνουν αρκετά πυρομαχικά στους υπερασπιστές της πόλης. Γύρω στις 20 Αυγούστου, 20 περίπου μέρες πριν την άλωση της Λευκωσίας, οι Κύπριοι στρατιώτες και ο λαός ξεσηκώθηκαν και η ήδη καταρρακώμένη ενότητα του στρατού πέρασε άλλη μια σκληρή δοκιμασία. Αυτά τα σκανδαλώδη δεδομένα οδήγησαν στην άλωση της Λευκωσίας. «...Η χώρα εγέμισεν από Τούρκους· άλλαξε το πρόσωπον από Καπέλλους, εις Καρβούκια, και Τουλούπανια...» (Κυπριανός 1902, 431). Τα στίφη του Λαλά Μουσταφά λεηλατούσαν την πόλη για τρεις ημέρες, και όσοι κάτοικοι επέζησαν του φοβερού μακελειού πουλήθηκαν ως σκλάβοι. Η μικρή αριθμητικά τάξη των ευγενών σχεδόν εξαλείφθηκε, αλλά και η τύχη των φτωχών Ελλήνων κατοίκων της Λευκωσίας και των χωρικών που συνέρευσαν εκεί δεν ήταν καλύτερη. Στην απογραφή του 1572, που έγινε για φορολογικούς σκοπούς από τους Οθωμανούς, στη Λευκωσία υπήρχαν μόλις 235 φορολογούμενοι, δηλαδή περίπου 1000 κάτοικοι, από τις τουλάχιστον 25 – 30,000 του 1570. Ήταν η μεγαλύτερη καταστροφή στη μακραίωνη ιστορία της Λευκωσίας, και μόλις τη δεκαετία του 1930 ο πληθυσμός της θα επανέλθει στα επίπεδα του 1570 (Arbel 2009, 51· Coureas, Grivaud και Schabel, υπό έκδοση· Grivaud 1988, 270· ιδίου 2009, 51–2· Hadjisavvas 2007β, 73 – 4· Leventis 2005, 329).

Η πολιορκία, η μέγιστη δοκιμασία των οχυρώσεων, αποκάλυψε και τα ελαττώματά τους. Για οικονομικούς και άλλους λόγους, δεν κατέστη δυνατό να προσαρμοστεί ο αστικός χώρος και το οδικό δίκτυο της εντός των τειχών πόλης και έτσι δεν εξασφαλίστηκαν οι απαραίτητοι ανοικτοί χώροι και δρόμοι για τους ελιγμούς του στρατού κατά τη διάρκεια των αμυντικών επιχειρήσεων. Ο Savorgnan προσπάθησε επί ματαίω να εισαγάγει ένα νέο οδικό δίκτυο σύμφωνα με το σχέδιο των νέων τειχών, αλλά υπήρχαν εμφανώς πολλαπλά εμπόδια. Η Λευκωσία δίδαξε ότι δεν ήταν φρόνιμο να σχεδιάζονται οι οχυρώσεις ερήμην του πολεοδομικού ιστού μιας πόλης, δηλαδή να επιβάλλονται οχυρώσεις σε έναν υφιστάμενο ιστορικό πολεοδομικό ιστό χωρίς να προβλέπεται η απρόσκοπτη συγκοινωνία εντός του περιβόλου· ένας, για παράδειγμα, εσωτερικός περιμετρικός δρόμος που να

9. Χάρτης της Παλμανόβα. Πηγή: di Sopra 2003, 28.

συνδέει τους προμαχώνες.⁸ Σε μεταγενέστερες οχυρωμένες αστρικές πόλεις όπως η Παλμανόβα (1593), την οποία ο Savorgnan σχεδίασε από την αρχή, προστέθηκε ένα ακτινωτό ή κανονικό σύστημα ευθέων δρόμων που διασταυρώνονται μεταξύ τους, τοποθετημένοι γύρω από μια μεγάλη κεντρική πλατεία και άλλες μικρότερες δορυφορικές (Εικ. 9). Σημειώνεται όμως ότι η Παλμανόβα ποτέ δεν κατάφερε να προσελκύσει αρκετούς κατοίκους και έζησε ως ένα μερικώς επανδρωμένο και περιθωριακό οχυρό της Βενετίας. Οι αστρικές πόλεις γενικά υπήρχαν εξαιρετικά πετυχημένα στρατιωτικά εργαλεία, αλλά απέτυχαν παταγωδώς ως αστικά κέντρα. Οι βενετικές οχυρώσεις της Κύπρου επηρέασαν την εξέλιξη της οχυρωτικής, όχι μόνο στη Βενετία και στις κτήσεις της αλλά και σε πολλά μέρη της δυτικής Ευρώπης μέχρι και το 18ο αιώνα. Το μοντέλο της αστρικής πόλης υιοθετήθηκε από στρατιωτικούς αρχιτέκτονες τόσο της βενετικής σχολής όσο και των τότε νεοεμφανιζόμενων σχολών της Γαλλίας και της Ολλανδίας. Η περίπτωση της Κύπρου ήταν ένα αποφασιστικό βήμα στην εξέλιξη των οχυρωμένων πόλεων και αποτέλεσε το μοντέλο για τη μελέτη των μεθόδων πολιορκίας και άμυνας με την εμπλοκή του πυροβολικού. Ένα μοντέλο δοκιμασμένο σε πραγματικές συνθήκες πολέμου. Αυτή η εμπειρία βοήθησε στο να κατασταλάξει μια μακρά συζήτηση σχετικά με το σχεδιασμό των προμαχώνων και να βρεθεί η τελική απάντηση στο σχέ-

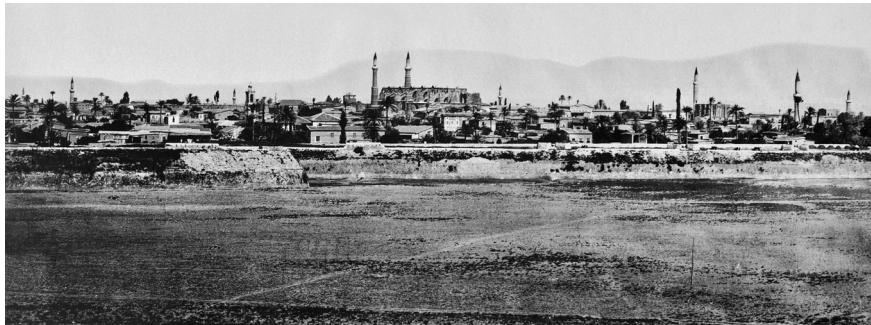

10

10. Φωτογραφία από τις επάλξεις των τειχών της Λευκωσίας (1878). Πηγή: Thomson 1985, 17.

διο του πεντάγωνου προμαχώνα, το οποίο θα άντεχε για τα επόμενα 200 χρόνια (Coureas, Grivaud και Schabel, υπό έκδοση· Leventis 2005, 329, 331· Μπακιρτζής και Ωραιόπουλος 2001, 21, 66, 57· Perbellini 1994, 7, 12· von Wartburg 2002, 42 – 3).

Η Λευκωσία, όμως, η άλλοτε κοσμοπολίτικη και πολυπληθής μεγαλούπολη, έμελλε να περάσει τους τρεις επόμενους αιώνες ως μια ξεχασμένη, απομακρυσμένη και ασήμαντη άκρη της οθωμανικής αυτοκρατορίας· ένας τόπος εξορίας (Grivaud 2003, 51 – 2· Leventis 2005, 331). Η Κύπρος εντάχθηκε στο οθωμανικό κράτος όταν η πανίσχυρη αυτοκρατορία είχε ήδη αρχίσει να παρακμάζει και να εμφανίζει σοβαρά οικονομικά, διοικητικά και κοινωνικά προβλήματα (Ζαχαριάδου 1997, 3, 5 – 7). Φαίνεται ότι καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής του νησιού, οι Οθωμανοί δεν προέβησαν παρά σε ελάχιστες επιδιορθώσεις των τειχών, αρχίζοντας αμέσως μετά την κατάληψη της πόλης, και σε μάλλον πρόχειρες προσθήκες: επένδυσαν με λίθους το επάνω μέρος των τειχών, που ήταν αρχικά χωμάτινο, και πρόσθεσαν σε μερικά σημεία πολεμίστρες (Εικ. 10) (Hadjisavvas 2007a, 66 – 7· Jeffery 1907, 50· idίou 1918, 27· Κυπριανός 1902, 432· Περιστιάνης 1995, 691· Pilides 2009, 532· Salvator 1983, 12, 14). Στα 1599, τριάντα περίπου χρόνια μετά την άλωση της Λευκωσίας, ο Ολλανδός Ιωάννης Κοτόβικους παρατηρεί ότι η πόλη ήταν ανυπεράσπιστη διότι τα τείχη της ήταν σε πολλά σημεία κατα-

11

11. Γενική άποψη της Λευκωσίας από τον Νότο. Φωτογραφία του Félix Bonfils (περ. 1875). Πηγή: Bonato κ.ά. 2011, 197.

στραμμένα και υπήρχαν πολλά ρήγματα, και έτσι, συνεχίζει, δεν θα άντεχαν σε μια οργανωμένη επίθεση ή πολιορκία. Οι περιηγητές καθ' όλη τη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν τα τείχη ως καταστραμμένα και φθαρμένα σε πολλά σημεία, την τάφρο (προφανώς ολοένα και περισσότερο) μπαζωμένη και τονίζουν ότι οι Οθωμανοί δεν έδιναν καμία σημασία στη συντήρηση των οχυρώσεων. Παρ' όλα αυτά, οι βενετικές οχυρώσεις ήταν σε σχετικά υποφερτή για τα δεδομένα κατάσταση, διατηρούσαν την παλιά τους αίγλη και αναπόφευκτα εντυπωσίαζαν τον κάθε επισκέπτη τόσο από μακριά, προσεγγίζοντας την πόλη, όσο και από κοντά, περπατώντας πάνω στα τείχη ή γύρω από αυτά (Εικ. 11). Κατά τον 19ο αιώνα οι περιγραφές για την κακή κατάσταση και την εγκατάλειψη των τειχών φυσικά συνεχίζονται, ενώ στα 1873 αναφέρεται ότι ολόκληρα τμήματα είχαν πλέον καταρρεύσει. Σε διάφορα σημεία κοντά στις πύλες και πάνω στους προμαχώνες υπήρχαν κανόνια, τα περισσότερα όμως ήταν σε μη χρησιμοποιήσιμη κατάσταση ή εντελώς καταστραμμένα και βρίσκονταν εκεί από την εποχή των Βενετών. Υπήρχαν όμως και διαφόρων τύπων κανόνια και τηλεβόλα νεότερης τεχνολογίας τα οποία εγκατέστησαν κατά καιρούς οι Οθωμανοί. Φαίνεται ότι λίγο μετά τα μέσα του 19ου αιώνα τα κανόνια που βρίσκονταν στην καλύτερη κατάσταση μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Τον ίδιο αιώνα παρουσιάζονται και αναφορές ότι η τάφρος και οι προμαχώνες σε διάφορα σημεία σπέρνονταν με σιτάρι. Η τάφρος ήταν επίσης ένας βιολικός χώρος απόθεσης σκουπιδιών και ψόφιων ζώων, ενώ σε αρκετά σημεία κρατούσε το νερό της βροχής και δεν διέφερε από έναν ανθυγιεινό βάλτο, σύμφωνα με τις περιγραφές. Όταν έβρεχε η τάφρος γέμιζε με νερό επειδή οι Βενετοί, όπως προαναφέρθηκε, είχαν κατευθύνει εκεί τη ροή του Πεδιαίου. Έτσι, βλάσταιναν πολλά χόρτα μέσα

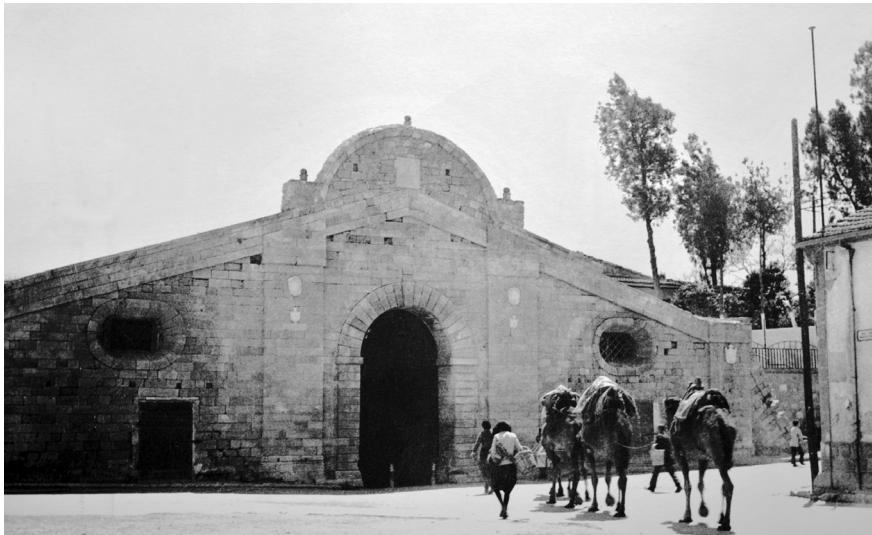

12

12. Βόσκηση προβάτων στην τάφρο των τειχών της Λευκωσίας. Πηγή: Τμήμα Αρχαιοτήτων (J 4087).

στην τάφρο λόγω της υγρασίας και οι άνθρωποι την χρησιμοποιούσαν για τη βόσκηση των αιγοπροβάτων τους (Εικ. 12). Δέντρα δεν φαίνεται να υπήρχαν μέσα στην τάφρο (ίσως ελάχιστα) πριν την έλευση των Άγγλων στα 1878 (Cavendish 1991, 27· Ενεπεκίδης 2000, 58, 96, 105 – 6, 214· Μιχαηλίδη 1985, 25· Ohnefalsch-Richter 1994, 177· Παυλίδης 1993 – 5, 2.554, 593, 638, 668, 680, 786, 846, 986 – 7, 1001, 3.1057, 1202· Pilides 2009, 544· Σακελλάριος 1991, 211· Salvator 1983, 12, 13, 14, 16). Έξω από τις πύλες και σε διάφορα σημεία πάνω στους προμαχώνες υπήρχαν παλαιότερα και νεότερα νεκροταφεία, ως επί το πλείστον μουσουλμανικά, ενώ τουλάχιστον από τα μέσα του 19ου αιώνα αναφέρεται ότι στα νεκροταφεία που βρίσκονταν έξω από τις τρεις πύλες, τα οποία ήταν και τα πολυπληθέστερα, γίνονταν εκτελέσεις καταδίκων του κοινού ποινικού δικαίου δι' απαγχονισμού (Ενεπεκίδης 2000, 106· Jeffery 1918, 29, 30· Κυριακίδης 1986β, 72· Severis 2002, 151, 169· Salvator 1983, 13, 14, 16, 17).

Πιο πάνω αναφέρθηκαν μερικές από τις αλλαγές που επήλθαν κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας στις οχυρώσεις και στον τρόπο με τον οποίο εντάσσονταν στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της Λευκωσίας. Συχνά και μάλλον εντονότερα οι αλλαγές αυτές αποτυπώνονται στις πύλες των τειχών, οι οποίες αποτελούν ένα σημαντικό και ιδιαίτερο στοιχείο της κάθε οχύρωσης. Οι πύλες ήταν οι δίαυλοι επικοινωνίας με τον εκτός των τειχών κόσμο, καθόριζαν όμως και την εσω-

13

13. Η Πύλη της Αμμοχώστου (περ. 1940). Πηγή: Μαραγκού 1996.

τερική επικοινωνία καθώς αποτελούσαν σημεία σύνδεσης των βασικών αξόνων επικοινωνίας της ευρύτερης περιοχής με τις κύριες οδικές αρτηρίες του πολεοδομικού ιστού. Επειδή ήταν από τα πιο ευάλωτα σημεία του περιβόλου ήταν καλά οχυρωμένες. Οι πύλες δεν αποτελούσαν απλά οριακά λειτουργικά στοιχεία των τειχών, αλλά ήταν και φορείς συμβολισμών και ιδεολογικών προσανατολισμών. Για αυτούς τους λόγους είχαν μια συγκεκριμένη αισθητική εμφάνιση, η αρχιτεκτονική τους ήταν πολύ προσεγμένη και συχνά είχαν ενσωματωμένα αποτροπαϊκά σύμβολα ή άλλα εικονογραφικά στοιχεία, όπως οικόσημα, τα οποία έστελλαν ποικίλα μηνύματα σε όσους τις χρησιμοποιούσαν, δηλαδή στους κατοίκους ή τους εχθρούς της πόλης, στους εμπόρους και τους περιηγητές (Εικ. 13). Στις πύλες λάμβαναν χώρα διάφορες σημαντικές εμπορικές δραστηριότητες, όπως η καταβολή των δασμών, ενώ συχνά διέθεταν χώρους για τους κρατικούς υπαλλήλους, και, φυσικά, την φρουρά (Creighton και Higham 2005, 36, 37· Μπακιρτζής και Ωραιόπουλος 2001, 25, 47, 61).

Μετά τη βίαιη αλλαγή στη διοίκηση άλλαξαν, όπως ήταν αναμενόμενο, και τα ονόματα των πυλών της Λευκωσίας: η ανατολική Porta Giulia ή Giuliana, αφιερωμένη στο όνομα του αρχιτέκτονα των τειχών, αναφέρεται πλέον ως Πόρτα της Αμμοχώστου, η δυτική Porta San Domenico, αφιερωμένη στο όνομα της περίφημης λατινικής μονής, έγινε Πύλη της Πάφου και η βόρεια Porta del Proveditore ή Porta Bemba, αφιερωμένη στο γενικό προνοητή της Κύπρου Lorenzo Bembo,

έγινε Πύλη της Κερύνειας. Από την αρχή της τουρκοκρατίας μόνο οι Οθωμανοί μπορούσαν να εισέρχονται έφιπποι στη Λευκωσία, όπως και στις άλλες οχυρωμένες πόλεις· οι χριστιανοί και οι άλλοι έπρεπε αφιππεύονταν έξω από τις πύλες και αφού εισέρχονταν μπορούσαν και πάλι να ιππεύσουν και να κατευθυνθούν στον προορισμό τους. Από τα μέσα τουλάχιστον του 18ου αιώνα γνωρίζουμε ότι επιτρεπόταν στους ευρωπαίους περιηγητές να εισέρχονται έφιπποι, αλλά όχι στους ντόπιους Έλληνες χριστιανούς, οι οποίοι είτε όφειλαν να αφιππεύσουν είτε να δωροδοκήσουν με κάποιο μικρό ποσό τους φρουρούς των πυλών. Στα 1801, μάλιστα, αναφέρεται ότι η οθωμανική φρουρά της Πύλης της Αμμοχώστου, που ως γνωστόν ήταν η κεντρική και η πιο μνημειακή, απαιτούσε διόδια για κάθε Έλληνα που εισερχόταν (Ενεπεκίδης 2000, 97· Κυπριανός 1902, 65· Παυλίδης 1993–5, 2.522, 846, 1001). Οι πύλες καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας διέθεταν φρουρά και έκλειναν από το ηλιοβασίλεμα μέχρι την ανατολή του ήλιου. Κανένας δεν μπορούσε να εισέλθει ή να εξέλθει χωρίς την άδεια του πασά. Από τις μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεσή μας, πάντως, φαίνεται ότι με την πάροδο του χρόνου τα μέτρα αυτά άρχισαν να χαλαρώνουν, αν και δεν εξέλειψαν. Λίγο μετά την έλευση των Άγγλων, στα 1878–79, οι πύλες έπαψαν να κλείνουν το βράδυ, αναφέρεται όμως ότι μέχρι και την περίοδο του μεσοπολέμου σε κάθε μια από τις τρεις πύλες και στα νέα ανοίγματα των τειχών (βλ. παρακάτω), υπήρχαν φυλάκια που επανδρώνονταν από έναν αστυνομικό (Brassey 1889, 42· Cavendish 1991, 22· Cesnola 1991, 244, 247· Μιχαηλίδη 1985, 17· Ohnefalsch-Richter 1994, 177· Παυλίδης 1993–5, 2.680· Pilides 2009, 534· Salvator 1983, 12).

Από τις αρχές του 19ου αιώνα τουλάχιστον, σύμφωνα με τις πηγές, γνωρίζουμε ότι στο εσωτερικό των πυλών, ιδιαίτερα αυτής της Αμμοχώστου, σύχναζαν άτομα διαφόρων περιθωριακών κοινωνικών ομάδων όπως ζητιάνοι, τσιγγάνοι, πιθανώς και πόρνες, ενώ εκεί έβρισκαν καταφύγιο άστεγοι και αδέσποτα ζώα (Αγαθοκλέους 1986, 28, 29· Creighton και Higham 2005, 37· Haggard 1994, 276· Καραγιώργη 1988, 12· Κυριακίδης 1986α, 67· Παυλίδης 1993–95, 2.994, 1001). Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής τα τείχη έχασαν σταδιακά τον αμυντικό τους ρόλο και λειτουργούσαν ολοένα και περισσότερο ως ένας περίβολος, ένα χωροταξικό στοιχείο της πόλης. Παρ' όλα αυτά, κάποιοι χώροι της Πύλης της Αμμοχώστου χρησιμοποιούνταν μέχρι το τέλος μάλλον της περιόδου ως μπαρούταποθήκη και αυτός ήταν ο λόγος που η πύλη αυτή διέθετε δύο αλεξικέραυνα, όπως αναφέρει ο Luis Salvator στα 1873⁹. Οι Οθωμανοί χρησιμοποίησαν τις οχυρώσεις κατά τη διάρκεια μιας τουλάχιστον μεγάλης εξέγερσης του λαού στα 1764, οπότε χριστιανοί και εξισλαμισμένοι κάτοικοι του νησιού ξεσηκώθηκαν αρνούμενοι να πληρώσουν τους βαριούς φόρους. Η εξέγερση αυτή καταπνίγηκε από στρατό που στάλθηκε από τη Μικρά Ασία. Η αμυντική ιδιότητα των τειχών αναβίωσε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οπότε ανοίχθηκαν χαρακώματα σε διάφορα σημεία τόσο μέσα στην τάφρο όσο και στο ίδιο το τείχος, στο επίπεδο της τάφρου.¹⁰ Η ίδια η Πύλη της Αμμοχώ-

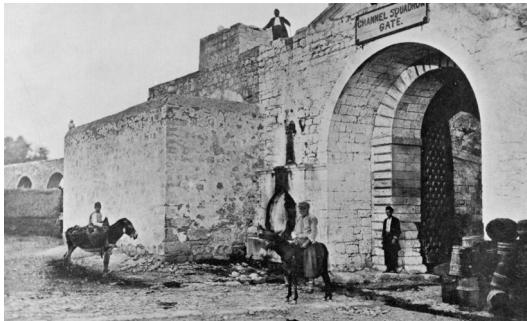

14

14. Η κατεδάφιση του τμήματος του υδραγωγείου που περνούσε μπροστά από την Πύλη της Αμμοχώστου (1937). Πηγή: Τμήμα Αρχαιοτήτων (C 103).

στου χρησιμοποιήθηκε τότε ως αποθήκη καυσίμων και άλλων υλικών. Μάχες γύρω από τα τείχη έγιναν και το καλοκαίρι του 1974 κατά τη διάρκεια του πραξικοπήματος και της τουρκικής εισβολής, ενώ μέχρι σήμερα μερικοί προμαχώνες ή τμήματά τους που βρίσκονται στην κατεχόμενη Λευκωσία αποτελούν στρατιωτικές περιοχές και χρησιμοποιούνται από τον τουρκικό στρατό. Έτσι, η στρατιωτική πτυχή των οχυρώσεων της Λευκωσίας, που χρονολογείται από το 160 αιώνα, είναι παρούσα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, μέχρι σήμερα (Αγαθοκλέους 1986, 28· Pilides 2009, 532· Salvator 1983, 13· Σιακαλλή 2008, 43· Συμεωνίδη-Χατζηχαμπή 2006, 38).

Στα 1820 οι Οθωμανοί προέβησαν σε στερεώσεις και προσθήκες στις τρεις πύλες των τειχών, γεγονός που μαρτυρείται και από τις λίθινες πλάκες που εντοιχίστηκαν σε αυτές και φέρουν το αυτοκρατορικό μονόγραμμα του σουλτάνου Μαχμούτ Β' (1808–39) (Αγαθοκλέους 1986, 23· Jeffery 1931, 11–12· Pilides 2009, 532–3). Στα τέλη του 18ου ή τις αρχές του 19ου αιώνα η τοξοστοιχία του ενός εκ των δύο υδραγωγείων που τροφοδοτούσαν τη Λευκωσία πέρασε μπροστά από την Πύλη της Αμμοχώστου χωρίς να παρεμποδίζει την είσοδο, κρύβοντας όμως για τα επόμενα 140 περίπου χρόνια την εντυπωσιακή αναγεννησιακή της πρόσοψη με τα οικόπεμπα των Βενετών. Πρόκειται για το υδραγωγείο Σιλιχτάρ, το «νερό του Σιλιχτάρη», όπως το έλεγαν οι Λευκωσιάτες, το οποίο αποτελούσε δωρεά του δραγομάνου Χατζηγιωργάκη Κορνέσιου. Το τμήμα αυτό του υδραγωγείου κατεδαφίστηκε στα 1937 από το νεοσύστατο τότε (1935) Τμήμα Αρχαιοτήτων (Εικ. 14).

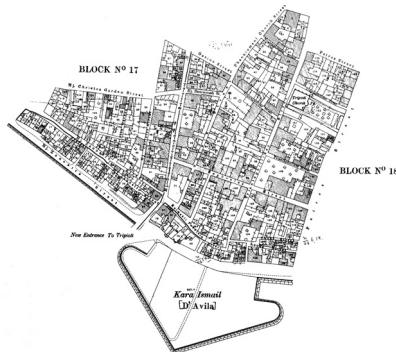
15

15. Η Πύλη της
Αμμοχώστου (1878).
Πηγή: Thomson 1985, 11.

Ήδη από το 1933 τα υδραγωγεία άρχισαν να υποκαθιστούνται από σύγχρονα συστήματα υδροδότησης με σωλήνες (Jeffery 1918, 34· Κεσισιάν 1989, 273· Μιχαηλίδη 1985, 91).

Οι Βρετανοί με τη σειρά τους επιχείρησαν να αλλάξουν τα ονόματα τόσο της Πύλης της Αμμοχώστου, στην οποία έδωσαν το όνομα *Channel Squadron Gate* (Εικ. 15), της μοίρας δηλαδή του βρετανικού ναυτικού που κατέφθασε στα 1878 στη Λάρνακα, όσο και της Πύλης της Πάφου, την οποία ονόμασαν *Minotaur Gate*, σύμφωνα με το όνομα ενός από τα πλοία της πιο πάνω βρετανικής μοίρας. Τα αγγλικά ονόματα, όμως, ουδέποτε χρησιμοποιήθηκαν από τους κατοίκους της πόλης. Σήμερα μας μένει η εντύπωση ότι οι μετονομασίες αυτές των βρετανών είχαν ένα μάλλον πανηγυρικό και προπαγανδιστικό χαρακτήρα, για να εορτάσουν και να σηματοδοτήσουν την άφιξή τους στην Κύπρο: ήταν, δηλαδή, ένα πυροτέχνημα. Διαπιστώνουμε, μάλιστα, ότι ακόμη και σύγχρονοι βρετανοί ή άλλοι στα γραπτά τους δεν χρησιμοποιούν τα αγγλικά ονόματα, τα οποία είχαν μάλιστα αναρτηθεί υπό μορφή πινακίδων πάνω από τις πύλες και έχουν αποτυπωθεί σε φωτογραφίες και γκραβούρες της εποχής, γεγονός που μαρτυρά τον προπαγανδιστικό τους χαρακτήρα (Cavendish 1991, 9, 21· Harfield 1986, 34· Ohnefalsch-Richter 1994, 177). Όσον αφορά στην ονοματοθεσία των έντεκα προμαχώνων, σημειώνεται ότι μέχρι και το διάστημα του μεσοπολέμου, στους επίσημους αποικιοκρατικούς (κτηματικούς και άλλους) χάρτες, με πρώτο αυτόν του Kitchener (1881), οι Βρετανοί προτιμούν να χρησιμοποιούν τουρκικά ονόματα (Εικ. 16), πολλά από τα οποία φαίνεται ότι είχαν προκύψει κατά την ύστερη οθωμανική κυριαρχία, ως αποτέλεσμα της αστικής χρήσης των προμαχώνων και εν μέρει λόγω της οθωμανικής ιδεολογίας και προπαγάνδας (Zesimou 1998, 257–8), που έβρισκε γόνιμο έδαφος μέσα στα πλαίσια της γνωστής βρετανικής πολιτικής του διαιρεί και βασίλευε.¹¹

Με την έναρξη της Αγγλοκρατίας, οπότε χάθηκε οριστικά η αμυντική χροιά των οχυρώσεων της Λευκωσίας, άρχισε και η οικιστική ανάπτυξη εκτός των τει-

16. Κτηματικός χάρτης, Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας (1914). Πηγή: Stylianou και Stylianou 1989, 59.

16

χών. Το κυβερνείο, τα κτήρια διοίκησης και άλλα δημόσια κτήρια (π.χ. το Κυπριακό Μουσείο, η αρχιγραμματεία, η αγγλικανική εκκλησία, κ.ά.), καθώς και πολλές ιδιωτικές οικίες κυρίως βρετανών αξιωματούχων άρχισαν να καταλαμβάνουν αρχικά μια περιοχή νοτίως των τειχών, έξω από την Πύλη της Πάφου μέχρι το χωριό των Αγίων Ομολογητών. Στα 1908, μάλιστα, τα όρια του Δήμου Λευκωσίας επεκτάθηκαν μισό αγγλικό μίλι εκτός των τειχών για να συμπεριλάβουν τα νέα δημόσια κτήρια. Η εκτός των τειχών οικιστική ανάπτυξη συνεχίστηκε με έντονους ρυθμούς κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, με αποτέλεσμα λίγο μετά τα μέσα του αιώνα τα διάφορα κοντινά χωριά ή προάστια, όπως ο Στρόβολος, οι Άγιοι Ομολογητές, η Έγκωμη, ο Άγιος Δομέτιος, το Καϊμακλί, η Ομορφίτα, ο Τράχωνας, η Παλλουριώτισσα και η Αγλαντζιά, να ενωθούν σχεδόν με την πόλη (Attalides 1981, 109· Haggard 1994, 276· Harfield 1986, 87· Jeffery 1907, 51· ιδίου 1918, 30· Μαρτούδης 2010, 56, 57· Ohnefalsch-Richter 1994, 159· Pilides 2001, 82, 84). Με την έλευση των βρετανών και την έναρξη της αστικοποίησης της Λευκωσίας οι παλιές πύλες δεν ήταν πια βολικές και έτσι άρχισαν να δημιουργούνται ανοίγματα στα τείχη που με την πάροδο του χρόνου εξηπηρετούσαν ολοένα και περισσότερους πεζούς, άμαξες και μηχανοκίνητα οχήματα. Στα περισσότερα από τα νέα ανοίγματα ήταν αναγκαία και η κατασκευή γεφυριών ή το μπάζωμα του αντίστοιχου χώρου της τάφρου των βενετικών τειχών. Τα ανοίγματα αυτά υπήρχαν καθοριστικά στη μετέπειτα αστική ανάπτυξη της Λευκωσίας, παρέχοντας απευθείας σύνδεση του οδικού δικτύου της εντός των τειχών πόλης με τους βασικούς άξονες επικοινωνίας της ευρύτερης περιοχής. Έτσι, οι οχυρώσεις απορροφήθηκαν σιγά-σιγά από την αναπτυσσόμενη πόλη και εντάχθηκαν με διαφορετικό τρόπο στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της. Λόγω των νέων ανοιγμάτων οι τρεις πύλες είτε άλλαξαν χρήση, όπως η Πύλη της Πάφου (το εσωτερικό της χρησιμοποιείτο ως χώρος στάθμευσης πυροσβεστικών οχημάτων) και η Πύλη της Αμμοχώστου,¹² είτε μετατράπηκαν σε μεμονωμένα μνημεία, ακρω-

17

17. Η Πύλη της Κερύνειας μετά την αποκοπή της από το υπόλοιπο τείχος. Πηγή: Λαζαρίδης 2007, 81.

τηριασμένα και στην κυριολεξία ξεκομμένα από τις υπόλοιπες οχυρώσεις, ιδιαίτερα η Πύλη της Κερύνειας, η οποία στα 1931 αποκόπηκε εντελώς από το υπόλοιπο τείχος για να διευκολύνεται η διέλευση των οχημάτων εκατέρωθέν της (Εικ. 17). Στα 1917 αναφέρεται από τα πιο αρμόδια χείλη, τον George Jeffery, έφορο μνημείων του Κυπριακού Μουσείου από το 1903, ότι από την αρχή της αγγλοκρατίας μέχρι τότε, τα τείχη της Λευκωσίας είχαν κατατήσει σε μερικά σημεία ένας άμορφος σωρός ερειπίων (Εικ. 18). Η λίθινη επένδυση τριών τουλάχιστον προμαχώνων, για παράδειγμα, είχε καταρρεύσει πλήρως. Κάποιες μεμονωμένες και περιορισμένες εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης έγιναν στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα, χάρις στον Jeffery και μετά από παράπονα που εξέφραζαν αρκετοί κάτοικοι της Λευκωσίας. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι από τα τέλη του 19ου μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα, μερικοί Κύπριοι προέβαλλαν το αίτημα της κατεδάφισης των τειχών κυρίως λόγω του γεγονότος ότι τα τείχη θεωρούνταν — δικαίως — μνημεία καταπίεσης και θανάτου. Άλλοι υποστήριζαν ότι τα τείχη δημιουργούσαν ανθυγιεινές συνθήκες διότι δεν άφηναν τον αέρα να κυκλοφορήσει στα στενά δρομάκια της πόλης. Στις αρχές του 20ού αιώνα υπήρχαν σκέψεις να κατεδαφιστεί ένα τμήμα των οχυρώσεων στην περιοχή της Πύλης της Κερύνειας για να κτιστεί εκεί ο σιδηροδρομικός σταθμός της πόλης. Την ίδια περίοδο οι ίδιες οι δημοτικές αρχές της πόλης κατεδάφιζαν ολόκληρα

18

18. Οι βενετικές οχυρώσεις της Λευκωσίας υπό κατάρρευση (περ. 1940). Πηγή: Τμήμα Αρχαιοτήτων (B4022).

τμήματα του τείχους και χρησιμοποιούσαν τους λίθους ως δομικό υλικό σε διάφορα δημοτικά έργα, όπως για παράδειγμα στην κατασκευή υπονόμων. Η παραχώρηση στις δημοτικές αρχές ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα δικαιωμάτων χρήσης κάποιων προμαχώνων, δεν τους γλύτωσε από την καταστροφή και την εγκατάλειψη, με κορύφωση την αυθαίρετη και προκλητική καταστροφή μέρους του προμαχώνα D' avila στα 1939.¹³ Σε άλλη περίπτωση, στα 1908, οι αποικιοκρατικές αρχές έδωσαν άδεια στο Τμήμα Δημοσίων Έργων να χρησιμοποιήσει πεσμένους λίθους από τα τείχη για την ανέγερση του σιδηροδρομικού σταθμού της Λευκωσίας, αλλά με την πρόφαση αυτή οι εργολάβοι κατεδάφισαν και κάποια τμήματα της περιμέτρου. Αυτή δεν ήταν η μόνη φορά που συνέβηκε κάτι τέτοιο, έτσι δεν μας ξενίζει το γεγονός ότι στα 1921 ο George Jeffery αναφέρει ότι τα τείχη βρίσκονταν σε τόσο άσχημη κατάσταση που δεν άξιζε να ξοδευτούν χρήματα για την επιδιόρθωση των τριών τουλάχιστον από τους έντεκα προμαχώνες, καθώς και ολόκληρης της περιμέτρου (*cortina*) τους. Στα 1928 ο προϊστάμενος του Τμήματος Δασών παρατηρεί ότι το Δημαρχείο παραβίαζε κατάφορα τους όρους της συμφωνίας που είχε γίνει με τις αποικιοκρατικές αρχές σχετικά με τη χρήση των προμαχώνων: ενώ μερικοί από αυτούς είχαν παραχωρηθεί υπό τον όρο ότι θα διαμορφώνονταν χώροι πρασίνου, μικρά πάρκα και παιδικές χαρές, οι προμαχώνες παρουσίαζαν μιαν εικόνα εγκατάλειψης, αδιαφορίας και αυθαιρεσίας¹⁴ (Chacalli 1902, 152· Creighton και Higham 2005, 28, 29, 31, 136–7· Demi 1997, 56· Gunnis 1936, 39· Haggard 1994, 276· Jeffery 1931, 11, 12· Μιχαηλίδη 1985, 23, 241· Pilides 2009, 60, 448–9, 530–1, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 543–4, 547, 565–6).

19

19. Παρέλαση του βρετανικού στρατού στην τάφρο των βενετικών οχυρώσεων της Λευκωσίας (1940).

Πηγή: Τμήμα Αρχαιοτήτων (Α 1071).

Κατά τη διάρκεια της αγγλοκρατίας οι προμαχώνες και η τάφρος άρχισαν να φιλοξενούν ολοένα και περισσότερες αστικές χρήσεις και δραστηριότητες, άλλες νόμιμες και άλλες παράνομες σύμφωνα με το νέο καθεστώς, τόσο από ιδιώτες όσο και από τις κρατικές και δημοτικές αρχές.¹⁵ Ο προμαχώνας Caraffa, για παράδειγμα, συνέχισε τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920 να σπέρνεται με σιτάρι και στο ίδιο μέρος υπήρχε μάλιστα και το απαραίτητο αλώνι. Η τάφρος έξω από τις Πόρτες της Κερύνειας και της Αμμοχώστου χρησιμοποιείτο, επίσης από την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, για αγοραπωλησίες ζώων ενώ έξω από την Πύλη της Πάφου υπήρχε μόνιμη αγορά πουλερικών, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Την ίδια περίοδο αναφέρεται ότι σε πολλά σημεία των προμαχώνων και της τάφρου έβοσκαν διάφορα οικόσιτα ζώα. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, με την έναρξη της αγγλοκρατίας η τάφρος άρχισε να φυτεύεται, κυρίως με μουριές και ευκαλύπτους που είναι πολύ υδροχαρείς και βοηθούν στην αποξήρανση των ελών. Η τάφρος χρησιμοποιείτο επίσης από την αρχή της Αγγλοκρατίας από το Τμήμα Δασών ως κρατικό φυτώριο. Λόγω της ευρύτητάς τους, η τάφρος και οι προμαχώνες χρησιμοποιούνταν για τη διεξαγωγή αθλητικών αγώνων, παρελάσεων και ασκήσεων του στρατού και της αστυνομίας (Εικ. 19), ενώ σε διάφορα σημεία (π.χ. στον προμαχώνα Flatro) διαμορφώθηκαν γήπεδα ποδοσφαίρου. Στους προμαχώνες Querini, Barbaro και Loredano υπήρχαν εγκατεστημένα εργαστήρια κατασκευής σχοινιών τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Σε διάφορα σημεία πάνω στην περίμετρο (*cortina*) των τειχών είχαν κτιστεί φτωχικά, συνήθως πλίνθινα, σπιτάκια.¹⁶ Για το κτίσιμο του κάτω μέρους των τοίχων τους χρησιμοποιούνταν συχνά λίθοι από την επένδυση των τειχών (Haggard 1994, 275· Μιχαηλίδη 1985, 14, 273· Ohnefalsch-Richter 1994, 177· Παυλίδης 1993–5, 3.1202· Pilides 2009, 532, 534, 536, 537, 540, 544, 545, 546).

Τα τείχη ήταν επίσης ο αγαπημένος χώρος παιχνιδιού των παιδιών της Λευ-

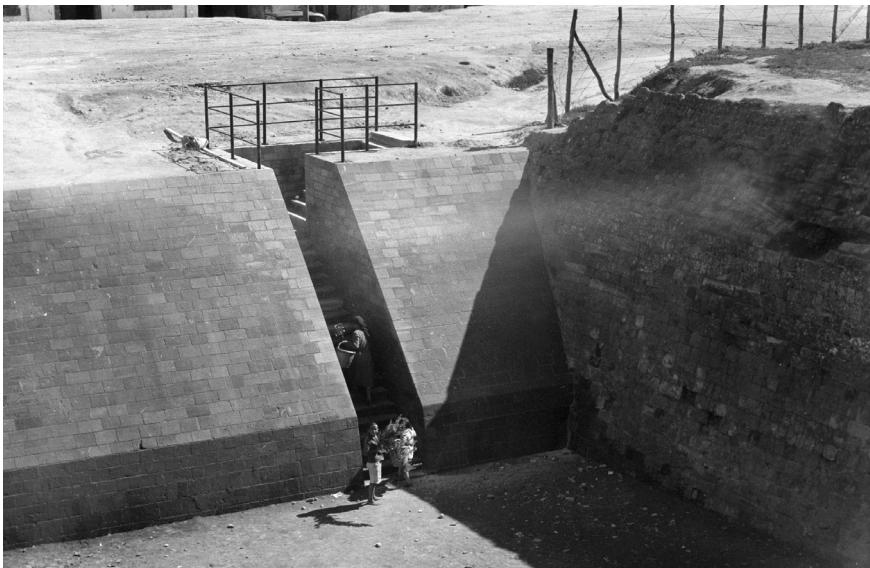
20. Το Καμπαρέ Λούνα Πάρκ, όπου στεγάστηκε αργότερα το Δημαρχείο Λευκωσίας. Πηγή: Κεσισιάν 1989, 201.

20

κωσίας. Στην ευρύχωρη τάφρο και στους προμαχώνες έπαιζαν μπάλα, ενώ στους προμαχώνες πήγαιναν τα παιδιά για να αμολήσουν τους χαρταετούς τους, για να μην αναφερθούμε στα διάφορα αυτοσχέδια και συχνά επικίνδυνα παιχνίδια που σκάρωναν σκαρφαλώνοντας πάνω στα τείχη ή κατρακυλώντας από τις χωμάτινες ράμπες που είχαν δημιουργηθεί με την κατάρρευση τμημάτων της λίθινης επένδυσης του τείχους. Με την πάροδο του χρόνου, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, άρχισαν τελικά να δημιουργούνται παιδικές χαρές σε κάποια σημεία των οχυρώσεων (Καραγιώργη 1988, 10· Μαρτούδης 2010, 37· Μιχαηλίδη 1985, 297· Pilides 2009, 530, 536, 545, 546· Σιακαλλή 2008, 43· Συμεωνίδη-Χατζηχαμπή 2006, 14).

Αξίζει, τέλος, να θυμηθούμε ότι το γραφείο του Δημάρχου της Λευκωσίας στεγάζεται μέχρι σήμερα, μαζί με μερικές δημοτικές υπηρεσίες και την Κυπριακή Βιβλιοθήκη, πάνω στον προμαχώνα D' avila. Ο George Jeffery (1918, 30) αναφέρει ότι ο προμαχώνας αυτός χρησιμοποιείτο παλαιότερα ως χριστιανικό κοιμητήριο, ενώ κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα στον ίδιο χώρο πήγαιναν κάθε Τρίτη χωρικοί από το γεωγραφικό διαμέρισμα της Πιτσιλιάς για να πουλήσουν το κρασί που παρήγαγαν. Στα 1930 ανεγέρθηκε πάνω στον προμαχώνα ένα κτήριο που ήταν γνωστό ως «Καμπαρέ Λούνα Πάρκ» (Εικ. 20). Το καμπαρέ αυτό έκλεισε πέντε χρόνια αργότερα και στο ίδιο κτίριο στεγάστηκε το αθλητικό σωματείο ΑΠΟΕΛ. Στα 1944, τέλος, μεταφέρθηκαν εκεί οι περισσότερες δημοτικές υπηρεσίες και στα 1952 μεταφέρθηκε και το γραφείο του Δημάρχου, αφού το κτήριο αυτό επεκτάθηκε και διαμορφώθηκε τον προηγούμενο χρόνο (Μιχαηλίδη 1985, 216· Κεσισιάν 1989, 206· Κυριακίδης 1986β, 72).

Σε ειρηνικές περιόδους τα τείχη ήταν ο αγαπημένος χώρος περιπάτου των Λευκωσιατών. Από την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας υπήρχαν χωμάτινα μονοπάτια σε διάφορα σημεία όπου ήταν καταστραμμένο το τείχος, ενώ σε άλλα ση-

21

21. Κτιστή κλίμακα που οδηγούσε από την τάφρο στον περίδρομο των τειχών της Λευκωσίας (1937). Πηγή: Τμήμα Αρχαιοτήτων (A1072).

μεία είχαν διαμορφωθεί σκαλοπάτια με την αφαίρεση λίθων από το τείχος, τα οποία οδηγούσαν στον ευάερο περίδρομο των τειχών και εκεί ανέβαιναν και σεργιάνιζαν ολόχρονα οι κάτοικοι της πόλης τις Κυριακές, τα απογεύματα του Καλοκαιριού και τα ηλιόλουστα χειμωνιάτικα πρωινά. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, μέσα στα πλαίσια της συντήρησης των τειχών, διαμορφώθηκαν κτιστές κλίμακες μέσα στο τείχος, οι οποίες οδηγούσαν από την τάφρο στον περίδρομο (Εικ. 21). Από τα μέσα τουλάχιστον του 19ου αιώνα αναφέρεται ότι υπήρχε ένα μονοπάτι που περιέτρεχε τα τείχη εσωτερικά, ενώ στις αρχές του 20ού πλέον αιώνα διαμορφώθηκαν κλίμακες με λίθινα σκαλοπάτια που διευκόλυναν τη διέλευση των πεζών. Στα τείχη πήγαιναν τόσο οι κάτοικοι της Λευκωσίας όσο και οι περιηγητές για να απολαύσουν τη θέα προς όλες τις κατευθύνσεις. Είναι γνωστό ότι ο προμαχώνας Quirini, για παράδειγμα, παρέχει εξαιρετική θέα προς την πεδιάδα της Μεσαορίας, ενώ από το δυτικό προμαχώνα Mula, μπορούσαν να απολαύσουν τα υπέροχα ηλιοβασιλέματα της Λευκωσίας. Από το βόρειο προμαχώνα Barbaro μπορούσε κανείς να παρατηρήσει την οροσειρά του Πενταδακτύου με τους γύρω οικισμούς και τις κορυφές του βουνού, οι οποίες κατά το ηλιοβασίλεμα ντύνονται με χρώματα μαγευτικά (Cavendish 1991, 150· Jeffery 1918, 30· ιδίου

22

23

22. Η τάφρος των τειχών της Λευκωσίας (Απρίλιος 2011). Πηγή: Αρχείο Γ. Βιολάρη.

23. Το σκορπίδι. Πηγή: Αρχείο Γ. Βιολάρη.

1931, 12· Μιχαηλίδη 1985, 39· Καραγιώργη 1988, 10· Μαρτούδης 2010, 21· Pilides 2009, 531, 532, 537· Salvator 1983, 12, 14, 17· Severis 2002, 166· Σιακαλή 2008, 43· Συμεωνίδη-Χατζηχαμπή 2006, 14· du Plat Taylor χ.χ., 4).

Από τα τείχη και την τάφρο τους οι κάτοικοι της Χώρας, όπως συχνά την αποκαλούμε μέχρι σήμερα, μάζευαν και διάφορα εδώδιμα, φαρμακευτικά και διακοσμητικά άγρια χόρτα. Επειδή η τάφρος συγκρατούσε πολύ νερό, την Άνοιξη ήταν καταπράσινη (Εικ. 22) από τα αγριόχορτα· εκεί ούμως διατηρούσαν οι κάτοικοι της πόλης και τους λαχανόκηπους τους. Από την τάφρο μάζευαν τα περίφημα φραγκόσυκα, τις νόστιμες λαψάνες (σίναπι, *sinapis arvensis*) και μολόχες (*malva silvestris*), τα σιμιλλούθκια (χρυσάνθεμο, *chrysanthemum segetum* και *chrysanthemum coronarium*), και πολλά άλλα. Πολλά αγριόχορτα βλάσταιναν, φυσικά, και πάνω στα ίδια τα τείχη σε σημείο που στα 1878 ένας βρετανός αξιωματικός παρατηρούσε ότι οι οχυρώσεις της Λευκωσίας έμοιαζαν με απεριποίητο κήπο. Ένα από τα φημισμένα χόρτα του τείχους, τουλάχιστον από το 19ο αιώνα, ήταν το υδροχαρές σκορπίδι (αδίαντον, μαλλιά της Αφροδίτης, *adiantum capillus*) που ευδοκιμούσε παντού και ιδιαίτερα πάνω στο οικοδόμημα της Πύλης της Αμμοχώστου, όπου προφανώς υπήρχε πολλή υγρασία λόγω του υδραγωγείου και της σκιάς που παρείχαν τα μεγάλα δέντρα που υπήρχαν εκεί (Εικ. 23). Το σκορπίδι το μάζευαν ως διακοσμητικό, πιθανότατα και για τις φαρμακευτικές του ιδιότητες. Στα 1928 αναφέρεται για πρώτη μάλλον φορά στις αρχειακές πηγές το θέμα του καθαρισμού των τειχών από τα αγριόχορτα μέσα στα πλαίσια των προσπαθειών συντήρησης και ένταξής τους στον αστικό χώρο (Καραγιώργη 1988, 10–11· Κυριακίδης 1986β, 68· Πανάρετος 1967, 34· Παυλίδης 1984–91, 8.308–9, 10.101,

24

24. Η τάφρος στην περιοχή του προμαχώνα Costanzo. Στο βάθος δεξιά διακρίνεται η τοξωτή θυρίδα όπου τοποθετείται η εικόνα της αγίας Θέκλας. Πηγή: Αρχείο Γ. Βιολάρη.

11.376–7, 12.207–8· ιδίου 1993 – 5, 3.1202· Pilides 2009, 544· Salvator 1983, 16, 17· Σιακαλλή 2008, 43).

Κάθε πόλη έχει τα μυστικά και τις συνήθειές της, τους μύθους και τις παραδόσεις της. Οι παραδόσεις που σώζονται για την πόλη της Λευκωσίας είναι πολλές. Εδώ θα περιοριστούμε σε όσες αφορούν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στις οχυρώσεις. Μια παράδοση που συνεχίζεται μέχρι σήμερα στη Λευκωσία σχετίζεται με τη μνήμη και τη λατρεία της αγίας Θέκλας. Στην περίμετρο (*cortina*) του τείχους και συγκεκριμένα λίγα μέτρα πριν το σημείο όπου αυτή ενώνεται με το λαιμό του προμαχώνα Costanzo στην ανατολική του πλευρά, ανοίγεται στο επίπεδο της τάφρου μια τοξωτή θυρίδα (Εικ. 24). Κάθε χρόνο στις 23 Σεπτεμβρίου, παραμονή της ημέρας που τιμάται η μνήμη της αγίας Θέκλας, μια εικόνα της η οποία χρονολογείται στο 180 αιώνα και σώζεται στην εντός των τειχών εκκλησία του αγίου Αντωνίου, μεταφέρεται εν πομπή και τοποθετείται σε αυτή τη θυρίδα του τείχους για προσκύνηση από τους πιστούς. Ο εσπερινός αρχίζει στην εκκλησία του αγίου Αντωνίου και αντί να γίνει η περιφορά της εικόνας στο προαύλιο,

το εκκλησίασμα κατευθύνεται σε αυτό το σημείο της τάφρου όπου ολοκληρώνεται ο εσπερινός. Οι ψαλμωδίες μέσα στην τάφρο σμίγουν με την αύρα και τις μνήμες που μεταφέρουν τα τείχη, με αποτέλεσμα να δημιουργείται αναπόφευκτα μια υποβλητική ατμόσφαιρα που προκαλεί δέος και συγκίνηση στους παρευρισκόμενους. Εκεί συνέρεαν παλαιότερα πολλοί προσκυνητές, προερχόμενοι κυρίως από τις γειτονικές συνοικίες, καθώς και μικροπωλητές και η τάφρος έπαιρνε μιαν εορταστική και πανηγυρική όψη. Σύμφωνα με την τοπική προφορική παράδοση, που καταγράφηκε στις αρχές του 20ού αιώνα, στο συγκεκριμένο σημείο βρισκόταν ο ναός της αγίας Θέκλας ο οποίος κατεδαφίστηκε από τους Βενετούς κατά την ανέγερση των τειχών. Οι Λευκωσιάτες, όμως, τιμούν τη μνήμη της αγίας μέχρι σήμερα στο χώρο όπου πιστεύουν ότι λατρευόταν κατά το παρελθόν. Παρά το γεγονός ότι στις μέχρι στιγμής γνωστές βασικές πηγές της βυζαντινής περιόδου και της Φραγκοκρατίας που αφορούν στην Κύπρο δεν αναφέρεται ναός της αγίας Θέκλας στη Λευκωσία, η επιβίωση της παράδοσης και η σύνδεσή της με το συγκεκριμένο χώρο τείνουν να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι η παράδοση είναι αξιόπιστη και πρέπει να κρύβει κάποιες ιστορικές αλήθειες (Κληρίδης 1959, 16· Μιχαηλίδη 1985, 187–8· Περιστιάνης 1995, 744).¹⁷ Πιθανότατα να πρόκειται για άλλη μια περίτωση όπου η ευσέβεια των κατοίκων διατήρησε ζωντανό ένα τοπογραφικό στοιχείο της μεσαιωνικής πόλης, όπως φαίνεται να είναι και η περίπτωση του αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων (Flourentzos 2006, 57–9· Κληρίδης 1959, 14–5, 17–20· Περιστιάνης 1995, 745· Papacostas 1999, 2.93–4· Pilides 2001, 80, 82, 84–5, 86· Σεβέρη 1995, 103).

Μια δεύτερη προφορική παράδοση που σχετίζεται με τα τείχη προέρχεται από το Καϊμακλί, το γνωστό προάστιο της Λευκωσίας. Οι Καϊμακλιώτες ήταν περίφημοι κτίστες και πελεκητές της πέτρας και η δραστηριότητά τους, που τοποθετείται τουλάχιστον από την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, είχε ξεπεράσει τα όρια της Κύπρου. Υπερηφανεύονταν ότι ήταν οι πρόγονοί τους που έκτισαν την Πόλη της Αμμοχώστου, γι' αυτό και ήταν επιβλητικότερη από τις άλλες. Υπερηφανεύονταν επίσης ότι πρόγονοί τους έκτισαν, υπό την καθοδήγηση των φράγκων, το λατινικό καθεδρικό της αγίας Σοφίας και ανέφεραν, μάλιστα, διάφορα περιστατικά που είχαν συμβεί κατά την ανέγερση του ναού. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι, όπως ήταν φυσικό, οι έμπειροι κτίστες του Καϊμακλιού χρησιμοποιήθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα για τη συντήρηση και αποκατάσταση των βενετικών τειχών (Καντζλάρης 2007, 67, 72–3, 74, 348, 478, 483–4· Κληρίδης 1959, 13).

Η επόμενη παράδοση αφορά την άλωση της Λευκωσίας από τους Οθωμανούς. Σύμφωνα με αυτήν, η πόλη προδόθηκε από μια γυναίκα η οποία, ενώ βρισκόταν πάνω στα τείχη, υπέδειξε στους Οθωμανούς ένα μυστικό υπόγειο πέρασμα που οδηγούσε στον καθεδρικό ναό της αγίας Σοφίας και από εκεί μπήκαν και πήραν την πόλη (Παπαχαραλάμπους 1945, 138). Η παράδοση αυτή, βέβαια, δεν ανταποκρίνεται στα ιστορικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, το μοτίβο

όμως της προδοσίας και μάλιστα από γυναίκα συναντάται συχνά σε διάφορες προφορικές παραδόσεις ή δημοτικά τραγούδια του ελληνικού χώρου που αφορούν στην άλωση κάστρων.

Υπάρχει, τέλος, άλλη μια προφορική παράδοση που συνδέει τα τείχη της Λευκωσίας με την περίφημη Ρήγαινα της Κύπρου και τον θρυλικό Διγενή.¹⁸ Η παράδοση αυτή καταγράφηκε μάλλον περί τα τέλη του 19ου αιώνα και αναφέρει ότι έξω από την Πύλη της Κερύνειας σώζονταν τα όπλα της Ρήγαινας, η λίγγρα και το λιγγρίν της. Αυτά τα είχε εκσφενδονίσει, σύμφωνα πάντα με την παράδοση, η Ρήγαινα εναντίον του Διγενή «από τα εκατόν της σπίτια», δηλαδή από τα κάστρα της οροσειράς του Πενταδακτύλου. Σύμφωνα με τον καταγραφέα Σίμο Μενάρδο (1970, 231–2, 236), επρόκειτο για δύο «στρογγυλούς λίθινους στύλους μάκρους δώδεκα ποδών» και ο ένας βρισκόταν την εποχή της καταγραφής «κυλισμένος... αριστερά της πύλης, ο άλλος όρθιος, 700 βήματα μακράν, επί του δρόμου». Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εάν η παράδοση αυτή αναφέρεται όντως σε δύο λίθινους κίονες ή εάν πρόκειται για τα δύο μεγάλα κανόνια που βρισκόντουσαν τοποθετημένα εκατέρωθεν της Πύλης της Κερύνειας, στην εσωτερική της πλευρά. Όπως και να έχει το πράγμα, εδώ μας ενδιαφέρει το γεγονός ότι η προφορική παράδοση συνδέει τα τείχη της Λευκωσίας με το γνωστό θρυλικό έρωτα και τις διαμάχες μεταξύ της Ρήγαινας και του Διγενή. Στο περιστατικό αυτό, η φαντασία του παραδοσιακού ανθρώπου προφανώς τοποθέτησε τον Διγενή εντός των τειχών της Λευκωσίας, όπου κατέφυγε για να προστατευτεί από την οργή της Ρήγαινας (Γιαγκουλλής 2010, 132· Μενάρδος 1970, 232).

Μια πόλη με την ιστορική και υπερβατική άχλη της Λευκωσίας δε θα ήταν δυνατό να μην πολυτραγούδηθεί από ποιητές και πεζογράφους. Ενδεικτικό της παραγωγής αυτής είναι ότι έχουν εκδοθεί μέχρι σήμερα τρεις ανθολογίες λογοτεχνικών κυρίως κειμένων για τη Λευκωσία (Σπανός 1980· Χαραλαμπίδης 2010· Χρυσάνθης 1958). Οι λογοτέχνες αποδεικνύονται συνοδοιπόροι των ιστορικών και των αρχαιολόγων και μέσα από την τέχνη τους προκαλούν ανατροπές στον χώρο και τον χρόνο, επιτρέποντάς μας έτσι να αναγνώσουμε την ιστορία από πολλές οπτικές γωνίες και προσφέροντάς μας ταυτόχρονα ένα ψυχογράφημα της πόλης. Η λογοτεχνία, λοιπόν, μπορεί να αποτελέσει ένα πολύτιμο εργαλείο για την πληρέστερη κατανόηση της ιστορίας.¹⁹

Η επιβλητική εικόνα και η αισθητική αξία των βενετικών τειχών, που μας απασχολούν εδώ, έχει περάσει σε πολλά κείμενα μέσα από τη βιωματική εμπειρία και την οπτική ανάγνωση του σχήματος και των όψεων των οχυρώσεων. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η ανάγνωση αυτή συχνά χρησιμοποιείται, στην ποίηση τουλάχιστον, για να αποδώσει μια κατάσταση εγκλεισμού, που βεβαίως σχετίζεται με το σύγχρονο πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον του δημιουργού (Μπακιρτζής και Ωραιόπουλος 2001, 61· Σπανός 1980, 47, 134, 137, 246, 303). Ενδεικτικό είναι το ποίημα «Η μπαλάντα της φυλακισμένης πόλης» (1968) του Κύπρου Χρυσάνθη:

«...Θα πω για τη φυλακισμένη Λευκωσία / -το κίτρινο τ' αφάλι του νησιού-... / Κρίκος χρυσός την πόλη περιβάλλουν / παλιά τειχιά με κάππαρη πολλή. / Στην τάφρο ευκάλυπτοι και πεύκα θάλλουν...» (Σπανός 1980, 137). Εικόνες εγκλεισμού εμφανίζονται και στο ποίημα του Σωφρόνη Α. Σωφρονίου με τίτλο «Τα τείχη της Λευκωσίας» (1954): «Αυτά τα τείχη, / που μας κυκλώσανε σαν αιχμηροί πλόκαμοι χταποδιών, / αυτά τα τείχη, / που μας σταθήκανε κλουβιά κι' απολύτρωση κι' ελπίδα, ... / και τώρα την άνοιξη, δεν έμειναν παρά τα λουλούδια / και τα Τουρκάκια, ξυπόλυτα να σκαρφαλώνουν / στις γκρίζες πέτρες των ερειπίων...» (Σπανός 1980, 47). Ανάλογες εικόνες εγκλεισμού παρουσιάζονται και στο ποίημα του Γιώργου Λυσιώτη «Είκοσι χιλιάδες ψυχές εντός των τειχών» (1958): «Είκοσι χιλιάδες ψυχές / κλειστήκανε ακούσια στα τείχη / σ' αυτή την επαρχιακή πόλη... / Είκοσι χιλιάδες άνθρωποι / κλειστήκαμε στα τείχη της ψυχής μας / σ' αυτή την επαρχιακή πόλη» (Σπανός 1980, 134). Στην ποίηση του Κώστα Μόντη επίσης, όπου η Λευκωσία εμφανίζεται συχνά και με ποικίλους τρόπους, εντοπίζουμε τουλάχιστον μια περίπτωση όπου τα τείχη χρησιμοποιούνται για να αποδώσουν μια εικόνα εγκλεισμού, στο ποίημα του με τίτλο «Λευκωσία» (1968): «Δεν ξέρω πώς εκείνο τ' απόγευμα / έκλεισαν ξαφνικά τα τείχη / και δε μπορούσε πια ο ήλιος να βγη / και νυχτώθηκε στο Ρογιάτικο» (Σπανός 1980, 246).

Στο χώρο της πεζογραφίας αρκεί να αναφερθούμε στον Γιάννη Κατσούρη, στο λογοτεχνικό έργο του οποίου η εντός των τειχών Λευκωσία, η γενέθλια πόλη, αποτελεί το σκηνικό όπου λειτουργούν οι ήρωες τουν και ξετυλίγονται οι ιστορίες του. Τα βενετικά τείχη, η τάφρος και οι πόρτες τους, μαζί βέβαια με άλλα στοιχεία ή εμβληματικά σημεία της πόλης, αποτελούν χώρους ιστορικών και λογοτεχνικών συνειρμάν. Ο λογοτεχνικός κόσμος του Γιάννη Κατσούρη ελάχιστα ξεμυτίζει εκτός των τειχών, έτσι οι βενετικές οχυρώσεις ορίζουν στην κυριολεξία το σκηνικό του έργου του και για αυτό η περίπτωσή του μας ενδιαφέρει εδώ (Σολωμού 2011, 69 – 77· Χαραλαμπίδου 1995, 29 – 32): «...Εδώ [στην Πύλη της Αμμοχώστου] μονίμως και πάντοτε βρομούσε κατρουλιές. Εδώ κατουρούσαν για τρακόσια χρόνια όλοι οι άνθρωποι, οι καμήλες και τα γαϊδούρια....». «...το βενετσιάνικο τείχος, το «τειχίο», όρθωνε τον υπολογίσιμο όγκο του, έτσι καθώς έζωνε τη Λευκωσία ως εκεί που μπορούσε να δει το μάτι σου, ενώ το στόμιο της «πύλης της Αμμοχώστου» έχασκε κατασκότεινο και ανατριχιαστικό για έναν που δεν ήξερε τον τόπο...» (Σολωμού 2011, 76).

Όσον αφορά στην εικαστική δημιουργία θα πρέπει να αναφερθεί ότι η Λευκωσία γίνεται δημοφιλής στη χαρτογραφική παραγωγή της Βενετίας λίγο πριν την άλωσή της (Coldstream και Iakώβου 1997, 176 – 7) και αφού ακολουθήσει μια διακοπή κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, οπότε αναπαράγονται βενετικά πρότυπα, το ενδιαφέρον αναβιώνει με την έναρξη της αγγλοκρατίας:²⁰ το εξεζητημένο και χαρακτηριστικό γεωμετρικό σχήμα της περιμέτρου των τειχών εμφανίζεται σε κάθε είδους χάρτη της Λευκωσίας, σε διαφημιστικά φυλλάδια, αλλά και σε διάφορα λογότυπα, με πρώτο αυτό του Δήμου της Λευκωσίας. Πα-

25

25. Έργο της Κυριακής Κώστα με τίτλο «Ο τόπος μου» (2009-2010, κέντημα). Πηγή: Κώστα 2010, 22 – 3.

ρουσιάζεται επίσης αρκετά συχνά στη σύγχρονη εικαστική δημιουργία (Εικ. 25). Τέλος, το σχήμα των τειχών επαναλαμβάνεται στο σιντριβάνι που βρίσκεται στο άνοιγμα του Μπαϊραχτάρη (Εικ. 26).

Όλα αυτά αποτελούν την υλική και την άυλη κληρονομιά της Λευκωσίας. Θα πρέπει να τονιστεί ότι όλα αυτά, τα τείχη και οι ιστορίες τους, το απόσταγμα της επαφής γενεών κατοίκων της πόλης με τις οχυρώσεις, θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρότατα υπόψη σε κάθε προσπάθεια διατήρησης, ανάδειξης και ένταξής τους στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον. Παρά το γεγονός ότι η σύγχρονη πόλη επεκτάθηκε προ πολλού εκτός των τειχών, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι αυτά συνεχίζουν να έχουν άμεση και έντονη παρουσία στην καθημερινότητα των κατοίκων της Λευκωσίας και αποτελούν βασικό συστατικό του οπτικού πολιτισμού και της κοινωνικής ταυτότητας της πόλης. Λόγω της καθημερινής επαφής με τα τείχη, οι άνθρωποι είναι τόσο εξοικειωμένοι με αυτά ώστε ακόμη και μια αποσπασματική και στυλιστική απόδοσή τους, όπως γίνεται για παράδειγμα στην περίπτωση των λογοτύπων, παραπέμπει στην έννοια της ίδιας της πόλης (Bakirtzis 2006, 32 – 4· ιδίου 2010, 359). Να σημειωθεί, τέλος, ότι υπάρχουν και πολιτικές προεκτάσεις από τη μελέτη της ιστορίας των βενετικών οχυρώσεων, διότι αυτή είναι ενδεικτική για τη γενικότερη ιστορία της Κύπρου και τοποθετεί αναπόφευκτα το νησί στη γεωπολιτική δυναμική της μεθορίου περιοχής Δύσης και Ανατολής, προβάλλοντας έτσι ενδιαφέρουσες αναλογίες με τη νεότερη ιστορία (Νικολάου-Κονναρή 2009, 31).

26. Κτιστό σιντριβάνι στο άνοιγμα Μπαϊραχτάρη.
Πηγή: Αρχείο Γ. Βιολάρη.

26

Κλείνοντας αυτή την περιδιάβαση στο χρόνο και στο χώρο των τειχών θεωρείται σκόπιμο να παραθέσουμε τρία αποσπάσματα από τα γραπτά ανθρώπων του πνεύματος, αρχίζοντας με τα προφητικά λόγια του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: «...Αντίκρισα με τρόμο μερικά πολυόροφα κτήρια της στερνής στιγμής, που υψώνονται καθώς όρθια γυμνά σπαθιά απάνου από το ελκυστικό σώμα της πολιτείας. Αν πολλαπλασιασθούν και, καθώς φαίνεται, τίποτε για την ώρα δεν το εμποδίζει τούτο, ο τόπος όλος θ' αλλάξει ρυθμό. Θ' αλλάξει ψυχή... Κ' η ψυχή της Λευκωσίας βρίσκεται ανάμεσα στα τείχη, στις δύο σωζόμενες γραφικές πόρτες, της Κυρήνειας και της Φαμαγκούστας, στις παλιές εκκλησίες, στις παλιές γειτονιές, ακόμα και στους τούρκικους μαχαλάδες, βρίσκεται και στις περιποιημένες ιδιωτικές κατοικίες, όπου η νεότερη αρχιτεκτονική της Κύπρου κατόρθωσε να συνταιριάσει τις σύγχρονες ανάγκες με το ύφος του μεσογειακού χώρου, με την ελληνική πολυνησία και την Ανατολή» (Παναγιωτόπουλος 1992, 84 – 5). Ο Κυριακός Χαραλαμπίδης χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «Αν προσπαθήσουμε μάλιστα να σκάψουμε λίγο βαθύτερα — όπως έγινε το καλοκαίρι το 2008 με τις εργασίες για τη διαμόρφωση της κεντρικής πλατείας — θα βρεθούμε μπροστά στην αποκάλυψη ενός μέρους των βενετσιάνικων τειχών της πόλης στην αρχική μορφή τους. Και θα διαπιστώσουμε πως αυτά γκρεμίστηκαν εκ των ένδον, για ν' αλωθεί το κάστρο από την επέλαση του τροχοφόρου πολιτισμού» (Χαραλαμπίδης 2010, 18).²¹ Οι τελευταίες λέξεις ανήκουν σε έναν άλλο μεγάλο ποιητή, τον Κώστα Μόντη, ο οποίος — όπως πάντα — προτρέχει και μας προειδοποιεί στο ποίημά του «Γράμμα στη Μητέρα» (1965): «Όταν επιτέλους φθάσης στη Λευκωσία, / η Λευκωσία δε θα υπάρχει πια. / Δεν την ζέρουν, λέει, / δεν έχουν ακούσει λέει» (Σπανός 1980, 302).

1. Ευχαριστίες οφείλω στην πρόεδρο και τα μέλη του Δ.Σ. του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων για την ευγενή τους πρόσκληση και στο Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου που ανέλαβε την έκδοση του παροντος τόμου. Επίσης στον καθ. Δ. Μιχαηλίδη (επ.) και στους υπόλοιπους συγγραφείς (G. Grivaud, N. Κουρέα, T. Παπακώστα και C. Schabel) του υπό έκδοση τόμου για τη Λευκωσία, οι οποίοι με προθυμία μου παραχώρησαν τα αδημοσίευτα κείμενά τους. Ο πατήρ Σταύρος Καραπατάκης, εφημέριος της εκκλησίας του αγίου Αντωνίου στη Λευκωσία, μου παρείχε διάφορες πληροφορίες σχετικά με τη λατρεία της αγίας Θέκλας. Ο κος. Βάσος Αριστοδήμου μοιράστηκε μαζί μου τις εμπειρίες του από τη ζωή στην παλιά Λευκωσία και η κα. Νάσα Παπαπίου τις εξειδικευμένες της γνώσεις και την αγάπη της για την πόλη. Ευχαριστώ επίσης τη Διευθύντρια και την Έφορο του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας, κ.κ. Λ. Χατζηγαβριήλ και Ε. Πογιατζή-Richter για την παροχή εποπτικού υλικού. Τέλος, τους επιμελητές του τόμου κο. Ε. Σιαφτακόλα και κα. Ι. Χατζηκωστή και το προσωπικό του φωτογραφείου του Τμήματος Αρχαιοτήτων, κ.κ. Α. Σάββα και Θ. Αθανασίου για την παραγωγή και την ηλεκτρονική επεξεργασία του εποπτικού υλικού, καθώς και την υπεύθυνη της Βιβλιοθήκης του Κυπριακού Μουσείου, κα. Μ. Οικονομίδου για τη βιβλιογραφική υποστήριξη. Ο φίλος συνάδελφος κος. Λ. Χαραλάμπους, όπως πάντα, μου παρείχε την απαραίτητη τεχνολογική υποστήριξη γι' αυτό τον ευχαριστώ και από τη θέση αυτή, όπως και τον φίλο ερευνητή κο. Π. Λεβέντη που διάβασε το τελικό κείμενο.
2. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς έγινε η αλλαγή αυτή, υπάρχουν όμως, προς το παρόν αδημοσίευτες, νομισματικές μαρτυρίες από την ανασκαφή του Παλαιού Δημαρχείου, που υποδεικνύουν ότι κατά τη στάση του Θεόφιλου Ερωτικού (1042/3) η Λευκωσία λειτουργούσε ως ένα αστικό κέντρο, αν δεν ήταν ήδη πρωτεύουσα του νησιού. Η ταύτιση και η αδημοσίευτη ανάλυση της σημασίας των νομισμάτων του Παλαιού Δημαρχείου οφείλεται στις εξειδικευμένες γνώσεις του κουν. D.M. Metcalf, τον οποίο ευχαριστώ και από τη θέση αυτή. Βλ. ενδεικτικά Metcalf 2009, 184, 502 – 3, 514 – 6.
3. Για το ακανόνιστο σχήμα των μεσαιωνικών τειχών της Λευκωσίας σχετικές είναι και οι αναφορές Βενετών αξιωματούχων (Grivaud 1988, 270 σημ.8).
4. Ευχαριστώ τη Ruth Keshishian για τις σχετικές πληροφορίες που μου παρείχε με μεγάλη προθυμία. Για βιογραφικά στοιχεία του Keshishian βλ. Κουδουνάρης 2005, 172 – 3.
5. Για σύγχρονες αναφορές σχετικά με τη θέση των μεσαιωνικών τειχών της Λευκωσίας βλ. Jeffery 1931, 9. Καργάτης 1950, 47· Κληρίδης 1959, 13 – 4· Marathēftis 1977, 59, 61· Περιστιάνης 1995, 688, 690 – 1.
6. Βλ. Grivaud 1988, 276, 277· Μιχαηλίδου 2009, 283 – 5· Πηλείδου στον παρόντα τόμο, 182· Πιτσιλλίδης, υπό έκδοση. Ένα ferlino βρέθηκε και στις ανασκαφές στο χώρο του Παλαιού Δημαρχείου (Αρ. Ευρ. Ν69/2006). Στην εμπρόσθια όψη φέρει το λέοντα του αγίου Μάρκου και στην οπίσθια ένα κεφαλαίο ταυ, που μάλλον ταυτίζεται με τον Κόμη της Τρίπολης.
7. Οι περισσότερες νεότερες πηγές αναφέρουν ότι ο προμαχώνας Costanzo έπεσε πρώτος, αλλά οι παλαιότερες περιγραφές συμφωνούν ότι πρώτα αλώθηκε ο προμαχώνας Podocataro. Βλ. σχετικά Leventis 2005, 329.
8. Βεβαίως οι σημαντικότεροι λόγοι για την άλωση της πόλης αναφέρθηκαν πιο πάνω. Επειδή όμως ήταν σκανδαλώδεις και δεν μπορούσαν να αναφερθούν με έμφαση στη βενετική Σύγκλητο, επικράτησε επίσημα η βολική άποψη ότι η Λευκωσία δεν άντεξε την πολιορκία μόνο και μόνο επειδή δεν διέθετε ένα εύχρηστο οδικό σύστημα (Leventis 2005, 329).
9. Η πληροφορία του Salvator για την μπαρούταποθήκη (powder magazine) μεταφράζεται σε μία περίπτωση (Αγαθοκλέους 1986, 24) λανθασμένα ως «αλευραποθήκη», και το λάθος αναπαράγεται στην ταινία «Τα Ενετικά Τείχη της Λευκωσίας» (Λευκωσία 2010), όπου αναφέρεται μια «υπόγεια αποθήκη τροφίμων».
10. Σύμφωνα με τον κο. Βάσο Αριστοδήμου (τηλεφωνική επικοινωνία), κατά τη διάρκεια του Β'

Παγκοσμίου Πολέμου υπήρχαν αρχικά χαρακώματα σκαμμένα μέσα στην τάφρο σε σχήμα ζικ-ζακ, ενώ αργότερα ανοίχθηκαν και στο ίδιο το τείχος στραγγες-χαρακώματα που ήταν επενδυμένα με ξύλινα σανίδια και διέθεταν φωτισμό. Βλ. και Σιακαλλή 2008, 43. Το θέμα των στραγγών χρήζει περαιτέρω διερεύνησης: θα πρέπει να διευκρινιστεί το κατά πόσον ανοίχθηκαν νέες ή χρησιμοποιήθηκαν οι υφιστάμενοι στενοί διάδρομοι που διαπερνούσαν το πάχος του τείχους και ένωναν την τάφρο με το εσωτερικό των τειχών και τους προμαχώνες. Για σχετικά ανασκαφικά δεδομένα βλ. Hadjisavvas 2007β, 73 – 4.

11. Το θέμα των τουρκικών ονομάτων των προμαχώνων χρήζει επίσης περαιτέρω διερεύνησης και τεκμηρίωσης από τις γραπτές πηγές της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας και της πρώιμης αγγλοκρατίας. Ο Jeffery (1918, 30), για παράδειγμα, αναφέρει ότι τα τουρκικά ονόματα είχαν σχεδόν ξεχαστεί με την έλευση των βρετανών. Το αποικιοκρατικό καθεστώς όμως τα χρησιμοποιεί — για τους δικούς του λόγους — μέχρι και την περίοδο του μεσοπολέμου.
12. Η Πύλη της Αμμοχώστου χρησιμοποιείτο ολοένα και λιγότερο λόγω των νέων ανοιγμάτων στα τείχη και στα 1945 τοποθετήθηκαν πάσσαλοι για να εμποδίζεται η διέλευση των οχημάτων. Οι χώροι της χρησιμοποιούνταν από το δημαρχείο, μεταξύ άλλων και για την αποθήκευση διαφόρων υλικών. Η Πύλη της Πάφου έκλεισε ήδη από το 1878 – 9, οπότε οι βρετανοί δημιούργησαν δίπλα από αυτή το πρώτο άνοιγμα στα τείχη (Αγαθοκλέους 1986, 28 – 9; Jeffery 1918, 30, 34; ίδιου 1931, 12; Κεσιούαν 1989, 77; Pilides 2009, 566).
13. Για το θέμα αυτό βλ. Κούννου στον παρόντα τόμο, 173 – 4.
14. Οι κατηγορίες προς τις δημοτικές και άλλες αρχές σχετικά με τη χρήση και τη διαχείριση των οχυρώσεων της Λευκωσίας, το κόψιμο των δέντρων αλλά και σχετικά με την κατεδάφιση πολλών ιστορικών κτιρίων της πόλης (της Εμπορικής Λέσχης, του Θεάτρου Παπαδοπούλου, του Γυναικοπάζαρου, του κινηματογράφου «Μαγικό Παλάτι», του καφενείου του Χατζησάββα, του Σωματείου Τραστ., κ.ά.), είναι πολλές και διαχρονικές. Βλ. ενδεικτικά Καντζηλάρης 2007, 482· Pilides 2009, 544, 546· Μαρτούδης 2010, 81 – 7· Χρυσάνθου 2012, 115 – 6.
15. Κάποιες από αυτές τις χρήσεις εμφανίστηκαν, όπως προαναφέρθηκε, κατά την ύστερη οθωμανική κυριαρχία με την εξασθένιση του αμυντικού ρόλου των τειχών.
16. Στα 1935, με το νέο Περί Αρχαιοτήτων Νόμο (παρ. 11), άρχισαν να τίθενται όροι όσον αφορά στις όψεις των κτιρίων που έβλεπαν προς τα τείχη και γενικά τα Αρχαία Μνημεία, καθώς και την ελάχιστη απόστασή τους από αυτά.
17. Ευχαριστώ το συνάδελφο κο. Τάσο Παπακώστα που πρόθυμα μοιράστηκε μαζί μου τις γνώσεις και τις σκέψεις του για το συγκεκριμένο θέμα.
18. Ο Σίμος Μενάρδος (1970) συγκέντρωσε πολλές παραδόσεις σχετικές με τη Ρήγαινα, την οποία δικαίως ταυτίζει με τη θεά Αφροδίτη, την Άνασσα της Κύπρου κατά την αρχαιότητα.
19. Για μια περιεκτική ανάλυση σχετικά με τα θέματα αυτά βλ. Χαραλαμπίδης 2010, 18 – 21. Για το θέμα της πόλης και ιδιαίτερα της μοιρασμένης Λευκωσίας στην ποίηση βλ. Πυλαρινός 2009. Σχετικά με τη Λευκωσία στην πεζογραφία βλ. Χαραλαμπίδου 1995.
20. Για μια πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση του τρόπου με τον οποίο τα τείχη της Λευκωσίας έχουν χρησιμοποιηθεί στη χαρτογραφία ως μέσο πολιτικής προπαγάνδας, βλ. Zesimou 1998.
21. Δυστυχώς αυτή η ιστορία συνεχίζει να επαναλαμβάνεται και εμείς γινόμαστε αυτόπτες και αυτήκοοι μάρτυρες μιας καταστροφής που γίνεται στο βωμό του οφέλους των ολίγων και σίγουρα όχι των κατοίκων της Λευκωσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγαθοκλέους, Α. (επιμ.). *Η Πύλη Αμμοχώστουν*. Λευκωσία, 1986.
- Arbel, B. «Η Κύπρος υπό Ενετική κυριαρχία». Στο Θ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου τομ. Δ'*, *Μεσαιωνικόν Βασιλειον. Ενετοκρατία*, Μέρος Α (1995): 455–536. Λευκωσία.
- . «The Venetian Domination of Cyprus: Cui Bono?». Στο Α. Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενεστάτη: Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία* (2009): 45–55. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ιδρυμα Τραπέζης Κύπρου.
- Αριστείδου, Αικ. Χ. «Το ιστορικό πλαίσιο της μεσαιωνικής Λευκωσίας». *Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου* 8 (1989): 55–72. Λευκωσία, 2001.
- . «Η Βενετοκρατία στην Κύπρο (1474–1570)». *Κύπρος Πετράδι στο στέμμα της Βενετίας* (2003): 33–46. Λευκωσία: Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντη.
 - . «Διοίκηση και Οικονομία». Στο Α. Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενεστάτη: Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία* (2009): 101–19. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ιδρυμα Τραπέζης Κύπρου.
- Attalides, M. *Social Change and Urbanization in Cyprus. A Study of Nicosia*. Nicosia, 1981.
- Bakirtzis, N. «The visual language of fortification façades: the walls of Thessaloniki». *Mνημείο και περιβάλλον* 9 (2005): 15–34. Θεσσαλονίκη, 2006.
- . «The practice, perception and experience of Byzantine fortification». Στο P. Stephenson (επιμ.), *The Byzantine world* (2010): 352–71. Νέα Υόρκη.
- Bonato, L., J. Karageorghis, και H. Yiakoumis. *H Κύπρος πανοραμικά*. Λευκωσία, 2011.
- Brassey, A. «Three voyages in 'The Sunbeam'». Λονδίνο, 1889.
- Πιαγκουλής, Κ. Γ. *Του Διενή τζαί του Χάρου: ηρωϊκά, περιλοές τζαί παραδόσεις από την νήσον Τζύπρον*. Λευκωσία, 2010.
- Cavendish, A. *Cyprus 1878. The journals of Sir Garnet Wolseley*. Λευκωσία, 1991.
- di Cesnola, L. P. (St. Swiny επιμ.). *Cyprus: its ancient cities, tombs, and temples*. Λεμεσός, 1991 [Α' έκδοση Νέα Υόρκη 1878].
- Chacallí, G. *Cyprus under British rule*. Λευκωσία, 1902.
- Coureas, N., G. Grivaud, και C. Schabel, υπό έκδοση. «The capital of the sweet land of Cyprus: Frankish and Venetian Nicosia». Στο D. Michaelides (επιμ.), *Historic Nicosia*. Λευκωσία.
- Creighton, O. και R. Higham. *Medieval Town Walls. An archaeology and social history of urban defence*. United Kingdom, 2005.
- Demi, D. *The Walled City of Nicosia. Typology study*. Λευκωσία, 1997.
- Ενεπεκίδης, Π. Κ. *Κύπρος 1800–1878. Τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας στη γερμανική έρευνα και κριτική*. Αθήνα, 2000.
- Flourentzos, P. *Annual Report of the Department of Antiquities for the year 1999*. Λευκωσία, 2006.
- Grivaud, G. «Aux confins de l'empire colonial Vénitien: Nicosie et ses fortifications (1567–1568)». *EKEE XIII–XVI (1984–1987)* (1988): 269–79.
- . «Nicosie remodelee (1567). Contribution a la topographie de la ville medieval». *EKEE XIX (1992)*: 281–306.
 - . «Κάτοικοι και πληθυσμός». *Κύπρος Πετράδι στο στέμμα της Βενετίας* (2003): 49–54. Λευκωσία: Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντη.
 - . «Une Société en guerre: Chypre face à la conquête ottomane». Στο Α. Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενεστάτη: Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία* (2009): 194–203. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου.
- Grivaud, G., και F. C. Romanelli. *Cyprus 1542. The great map of the island by Leonida Attar*. Λευκωσία, 2006.
- Gunnis, R. *Historic Cyprus*. London, 1936.
- Hadjisavvas, S. *Annual Report of the Department of Antiquities for the year 2000*. Λευκωσία, 2007a.

- . *Annual Report of the Department of Antiquities for the year 2001*. Λευκωσία, 2007β.
- Haggard, H. R. (Ε. Χαπελή επιμ.). *Ταξίδι στην Κύπρο το 1900*. Αθήνα, 1994 [Α' έκδοση *A winter pilgrimage*, Λονδίνο 1901].
- Harfield, A. (επιμ.). *The life and times of a Victorian officer, being the journal and letters of Colonel Benjamin Donisthorpe Alsop Donne*. Somerset, 1886.
- Ζαχαριάδου, Ε. Α. «Η Κύπρος κατά τον πρώτον αιώνα της οθωμανικής κατοχής». 6η Ετήσια Διάλεξη του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας (25.11.1996). Λευκωσία, 1997.
- Imhaus, B. «Βενετία-Κύπρος: ανάμεσα σε εμπορικές σχέσεις και πολιτικές στρατηγικές». *Κύπρος Πετράδι στο στέμμα της Βενετίας* (2003): 21–30. Λευκωσία: Ιδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντη.
- Jacoby, D. «The Venetian in Byzantine and Lusignan Cyprus: Trade, Settlement and Politics». Στο Α. Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενεστάτη: Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία* (2009): 59–100. Λευκωσία, Πολιτιστικό Ιδρυμα Τραπέζης Κύπρου.
- Jeffery, G. «The XVIth-Century Fortress of Nicosia». *The Builder* (19.1.1907): 46–52.
- . *A description of the historic monuments of Cyprus*. Λευκωσία, 1918.
- . *Historical and Architectural Buildings* 3. Λευκωσία, 1931.
- Καντζηλάρης, Γ. Ν. *Το Καιμακλί μέσα από το πέρασμα του χρόνου*. Λευκωσία, 2007.
- Καραγιώργη, Κ. Παλιές ενορίες και δρόμοι της Λευκωσίας. Λευκωσία, 1988.
- Καργώτης, Γ. Ι. «Η Μονή Παλουριώτισσης». ΚΣ ΙΓ' (1949): 46–81. Λευκωσία, 1950.
- Κεσισάνη, Κ. Κ. *Λευκωσία. Η πρωτεύοντα της Κύπρου άλλοτε και τώρα*. Λευκωσία, 1989.
- Κληρίδης, Ν. *Ιστορία της Λευκοσίας*. Λευκωσία, 1959.
- Coldstream, N., και M. Ιακώβου. «Βενετικές Οχυρώσεις». Στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Μ. Ιακώβου (επιμ.), *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος: Βασιλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση* (1997): 175–79. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου.
- Κουδουνάρης, Α. Λ. *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων (1800–1920)*. Λευκωσία, 2005.
- Κυπριανός Αρχιμανδρίτης (Ν. Καταλάνος και Π. Μιχαηλίδης, επιμ.). *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*. Λευκωσία, 1902 [Α' έκδοση Βενετία, 1788].
- Κυριακίδης, Θ. Γ. «Η πόρτα της Αμμοχώστου». Στο Χρ. Κυπριανού (επιμ.), *Κυπριακά Ριζώματα* (1986a): 66–67. Λευκωσία.
- . «Πώς είδα την Λευκωσίαν πριν 70 χρόνια». Στο Χρ. Κυπριανού (επιμ.), *Κυπριακά Ριζώματα* (1986β): 67–76. Λευκωσία.
- Κώστα, K. *Roots to routes*, Λευκωσία, 2010.
- Λαζαρίδης, Σ. Γ. (επιμ.). *Giragos Zartarian (1935–1950)*. Φωτογραφίες. Λευκωσία, 2007.
- Leventis, P. *Twelve times in Nicosia*. Λευκωσία, 2005.
- Μαραγκού, Α. (επιμ.). *Haigaz Mangoian (1907–1970)*. Λευκωσία, 1996.
- Maratheftis, F. S. *Location and development of the town of Leucosia (Nicosia) Cyprus*. 1977.
- Μαρτούδης, Σ. Γ. Φθινοπωρινά φυλλοροήματα. Θύμησες από την παλιά Λευκωσία, τους ανθρώπους και τις ιστορίες της. Λευκωσία, 2010.
- Μενάρδος, Σ. «Η Ρήγαινα». Τοπωνυμικά και λαογραφικά μελέται. Λευκωσία, 1970 [Α' έκδοση: Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος 6 (1903): 117–48].
- Metcalf, D. M. *Byzantine Cyprus (491–1191)*. Λευκωσία, 2009.
- Μιχαηλίδη, Α. Μ. *Χώρα, η παλιά Λευκωσία*. Λευκωσία, 1985.
- Μιχαηλίδου, Α. «Η Κύπρος των Βενετών. Πηγές από τις συλλογές του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου». Στο Α. Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενεστάτη: Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία* (2009): 281–89. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ιδρυμα Τραπέζης Κύπρου.
- Μπακιρτζής, N., και Φ. Φίλιππος Ωραιόπουλος. *Δοκίμιο για την Οχυρωτική στο Βυζάντιο*. Αθήνα, 2001.

- Μπακιρτζής, Χ. «Επάνοδος από την Ελλάδα. Οι αρχαιότητες στην αυγή του εικοστού πρώτου αιώνα». *15η Ετήσια Διάλεξη του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας. Ετήσια διάλεξη εις μνήμην Κωνσταντίνου Λεβέντη* (14.11.2005). Λευκωσία, 2006.
- Navari, L. *Maps of Cyprus from the collections of the Bank of Cyprus Cultural Foundation*. Λευκωσία, 2003.
- Νικολάου-Κονναρή, Α. «Εισαγωγή». Στο Α. Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενοτάτη: Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία* (2009): 31–37. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ιδρυμα Τραπέζης Κύπρου.
- Ohnefalsch-Richter, M. *Ελληνικά ἡθη καὶ θέματα στην Κύπρο*. Λευκωσία, 1994 [μετάφραση Α. Μαραγκού, *Griechische Sitten und Gebräuche auf Cypern*, Berlin 1913].
- Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ. *Η Κύπρος, ἐνα ταξίδι*. Αθήνα, 1992.
- Πανάρετος, Α. *Η χλωρίδα του τόπου μας*. Λευκωσία, 1967.
- Papacostas, T. *Byzantine Cyprus: the testimony of its churches (650–1200)*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2 τόμοι. Οξφόρδη, 1999.
- . «Echoes of the Renaissance in the eastern confines of the *stato da mar*: Architectural evidence from Venetian Cyprus». *Acta Byzantina Fennica* 3 (2009–2010): 136–72. Helsinki.
 - . *Υπό έκδοση. «Byzantine Nicosia»*. Στο D. Michaelides (επιμ.), *Historic Nicosia*. Λευκωσία.
- Παπαχαραλάμπους, Γ. Π. «Ανάμεικτα από την λαογραφίαν της Κύπρου». *Κυπριακά Σπουδάι Z'* (1943): 137–39. Λευκωσία, 1945.
- Πάρδος, Α. 2001. «Η αντίσταση της κυπριακής κοινωνίας και η αφομοίωση των κυριάρχων». *Στο αφιέρωμα Μεσαιωνική Κύπρος, Επτά Ημέρες Καθημερινή* (16.9.2001): 12–13. Αθήνα.
- Παπατίου, Ν. «Η διαθήκη του Ευγενίου Συγκλητικού του Θωμά (1538). Νέες ειδήσεις για τη βενετοκρατούμενη Κύπρο». *ΚΣ ΕΖ'-ΞΗ'* (2003–4): 219–44. Λευκωσία, 2005.
- . «Νέα στοιχεία για τη βενετοκρατούμενη Λευκωσία από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας». *Στο Χρ. Χατζηχριστοδούλου* (επιμ.), *Πρακτικά Α' Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Ιστορίας και Αρχαιολογίας: «Οψεις της βυζαντινής και μεταβυζαντινής Κύπρου»* (Λευκωσία 16.12.2007), ΚΣ ΟΑ' (2007), 53–68. Λευκωσία, 2009.
- Παυλίδης, Α. *Η Κύπρος ανά τους αώνες*. 3 τόμοι. Λευκωσία, 1993–1995.
- . *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυλοπαδεία*. 14 τόμοι. Λευκωσία, 1984–1991.
- Perbellini G. M. «The fortress of Nicosia, prototype of european renaissance military architecture». *4η Ετήσια Διάλεξη του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας* (15.10.1993). Λευκωσία, 1994.
- Περιστιάνης, Ι. Κ. (Θ. Παπαδόπουλος επιμ.). *Γενική ιστορία της νήσου Κύπρου*. Λευκωσία, 1995 [Α' έκδοση 1910].
- Pilides, D. «A 19th century view of St. George's Hill in Nicosia: fact or fiction». Στο V. Tatton-Brown (επιμ.), *Πρακτικά του 22ον British Museum Classical Colloquium, «Cyprus in the 19th century A.D.: fact, fancy and fiction»* (Λονδίνο, Δεκέμβριος 1998) (2001): 80–92. Οξφόρδη.
- . *George Jeffery: His Diaries and the Ancient Monuments of Cyprus*. Λευκωσία, 2009.
- Πιτσιλλίδης, Α., υπό έκδοση. «Τα ferlini της Λευκωσίας». Στο D. Michaelides (επιμ.), *Studies in honour of Ino Nicolaou. Acts of the International Conference held at the Archaeological Research Unit, University of Cyprus* (Λευκωσία 24–25.11.2007). Λευκωσία.
- du Plat Taylor, J. *A short guide to Nicosia*. χ.τ., χ.χ.
- Πιλαρινός, Θ. «Τα “ἀχραντά” σώματα των πόλεων». *Διαβάζω 499* (Σεπτ. 2009), *Αφιέρωμα Κυπριακή Λογοτεχνία* (2009): 89–93. Αθήνα.
- Σακελλάριος, Α. Α. (Θ. Παπαδόπουλος επιμ.). *Τα κυπριακά*. Λευκωσία, 1991 [Α' έκδοση Αθήνα 1890–1].
- Salvator, L. (D. Hunt επιμ.). *Levkosia, the capital of Cyprus*. Λονδίνο, 1983 [Α' αγγλική έκδοση Λονδίνο 1881].

- Σεβέρη, Λ. *Αρχόντισσες της μεσαιωνικής Κύπρου και η Αικατερίνη Κορνάρο*. Λευκωσία, 1995.
- Severis, R. (επιμ.). *The diaries of Lorenzo Warriner Pease (1834–1839)*. Λευκωσία, 2002.
- Σιακαλλή, Α. «Η παλιά Λευκωσία μέσα από τα μάτια ενός ποιητή». Εφημερίδα Φιλελεύθερος (10.2.2008): 43. Λευκωσία.
- Σολωμού, Αιμ. «Ανθρωπογεωγραφία στα λογοτεχνικά έργα του Γιάννη Κατσούρη», Άνευ 38–39 (Φθιν. 2010–Χειμ. 2011), *Τιμητικό Αφιέρωμα Πάννης Κατσούρης* (2011): 69–77.
- di Sopra, L. *Palmanova. Città fortezza*. Udine, 2003.
- Σπανός, Ν. Σ. (επιμ.). *Ωρες της Λευκωσίας στην ποίηση των Κυπρίων*. Λευκωσία, 1980.
- Stylianou, A. και J. (επιμ.). *The history of the cartography of Nicosia*. Λευκωσία, 1989.
- Συμεωνίδη-Χατζηχαμπή, Η. *Δημιώντας τη ζωή μουν*. Λευκωσία, 2006.
- Τζομπανάκη, Χρ. «Ενετικές οχυρώσεις στην Κρήτη και στην Κύπρο». *7η Ετήσια Διάλεξη του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας* (9 Οκτωβρίου 1997). Λευκωσία, 1998.
- Thomson, J. *Through Cyprus with the camera*. Λονδίνο, 1985 [Α' έκδοση Λονδίνο 1879].
- Χαραλαμπίδης, Κ. (επιμ.). *Λευκωσία. Μια πόλη στη λογοτεχνία*. Αθήνα, 2010.
- Χαραλαμπίδου, Ν. *Το θρόισμα από τις φοινικές και το μενεζέδι χρώμα των Πενταδακτύλου: Η μυθοποίηση της Λευκωσίας στην κυπριακή πεζογραφία*. Λευκωσία, 1995.
- Χρυσάνθης, Κ. (επιμ.). *Τα τραγούδια της Λευκωσίας*. Λευκωσία, 1958.
- Χρυσάνθου, Χρ. «Παραδόθηκαν στις μπουλντόζες. Το άδοξο τέλος για τα κινηματοθέατρα Λουκούδι και Παπαδοπούλου». Στο Χρ. Χρυσάνθου (επιμ.), *Λευκωσία. Της νήσου η πρωτεύουσα*. Λευκωσία, 2012.
- von Wartburg, M.-L. «Venetian Buildings in Cyprus. Impact and feed back». Στο Χρ. Μαλτέζου (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Κύπρος-Βενετία, Κοινές Ιστορικές Τύχες»*, Αθήνα 1–3 Μαρτίου 2001 (2002): 27–43. Βενετία.
- Zesimou, S. «Seeing beyond the walls: maps, power and ideology in Nicosia». *Journal of Mediterranean Studies* 8 (1998): 252–83.